

MONUMENTEN & LANDSCHAPPEN 23/5

SEPTEMBER-OKTOBER 2004

TWEEMAANDELIJKS

M&L

Kalk voor de restauratie, renovatie en decoratie van ons patrimonium!

CORIDECOR

- CORICAL: een minerale verf op basis van vette luchthardende kalk, marmerpoeder en natuurlijke kleurstoffen
- Marmerafwerkingen MARMOLUX, CORISTIL, DECORLUX, VENESTUK

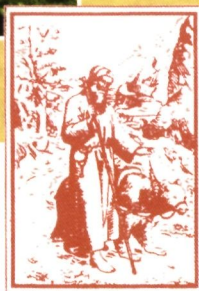
HD SYSTEM GRUPPO TASSULLO spa

UNILIT

- Bindmiddelen op basis van natuurlijke hydraulische kalk om te metselen, voegen en pleisteren
- Kant en klare mortels op basis van natuurlijke hydraulische kalk

- Hecht-, grond- en afwerkmortels
- Saneringsmortels tegen optrekkend vocht & vochtige muren
- Thermische & akoestische isolatiemortels
- Injectiemortels voor stabilisatie en statische verankering

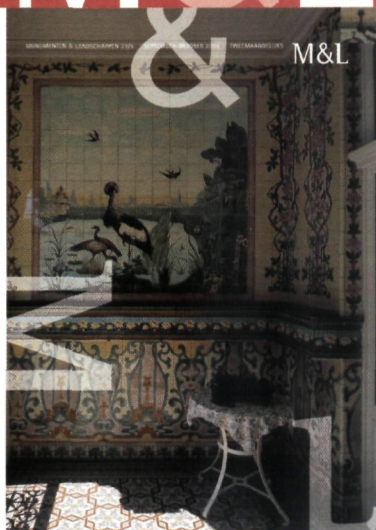
Miniere
di
San
Romedio

Arte
Constructo

Chris VOET
Tel.: 052 46 02 43
Fax : 052 46 35 77
GSM : 0475 26 72 89
E-mail : chris.voet@compaqnet.be

Maud BONNEVIE
Tel./Fax : 081 58 35 99
GSM : 0475 26 73 25
E-mail : maud.bonnevie@skynet.be

Arte Constructo bvba
Molenberglei 18
B-2627 Schelle
Tel.: 00 32 3 880 73 73
Fax : 00 32 3 880 73 70
E-mail : info@arteconstructo.be
Web : www.arteconstructo.be

Cover: De betegelde loggia van Villa Olga,
Descampstraat 22 te Blankenberge
(foto O. Pauwels)

MONUMENTEN EN LANDSCHAPPEN

Redactie

Monumenten en Landschappen,
Phoenix-gebouw
Albert II-laan 19 (bus 3)
1210 BRUSSEL
Tel. 02-553 16 13 - Fax 02-553 16 12
E-mail: Luc.Tack@lin.vlaanderen.be
Voorzitter: Luc Tack
Eindredactie: Marjan Buyle en Marcel Celis
Redactiesecretaris: Veerle De Houwer
E-mail: veerle.dehouwer@lin.vlaanderen.be
Fotografie: Oswald Pauwels
Vormgeving en productie: Luc Tack
Secretariaat: Diane Torbeyns

Internet

Website Monumenten en Landschappen:
www.monument.vlaanderen.be

Redactiecomité

Ere-voorzitter: E. Goedleven
Voorzitter: L. Tack
Kernredactie: M. Buyle, M. Celis, V. De Houwer,
Herman Van den Bossche
Redactie: A. Bergmans, J. Braeken, M. De Borgher,
J. De Schepper, J. Gijssels, E. Hofkens,
C. Metdepenninghen, M. Michiels, G. Plomteux,
S. Van Aerschot, Hedwig Van den Bossche,
P. Van den Bremt, Ch. Vanthillo, L. Wylleman

Advertentiewerving

J. Casier
Maalsesteenweg 73, 8310 Sint-Kruis
Tel.: 050-36 25 89 - Fax: 050-37 33 64
E-mail: casier.jan@tiscali.be
www.jancasier.be

Druk

Die Keure
Oude Gentweg 108, 8000 Brugge
Tel.: 050-47 12 72 - Fax: 050-34 37 68

Verantwoordelijke uitgever

Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap
Departement Leefmilieu en Infrastructuur
Administratie Ruimtelijke Ordening, Huisvesting en
Monumenten en Landschappen
Joris Scheers
Afdeling Monumenten en Landschappen,
Phoenix-gebouw
Albert II-laan 19 (bus 3)
1210 BRUSSEL
Tel.: 02-553 16 13 - Fax: 02-553 16 12

De verantwoordelijkheid voor de gepubliceerde artikels berust uitsluitend bij de auteurs. Alle rechten voor het reproduceren, vertalen of herwerken zijn voorbehouden.

Abonnements-voorwaarden 2004

België: 32 € (ook losse nummers verkrijgbaar voor 6 €).
CJP'ers betalen: 27 €
Buitenland: 49,50 €

Uw abonnement gaat automatisch in na overschrijving op rek. nr.091-2206040-95 van Monumenten en Landschappen, Phoenix-gebouw, Albert II-laan 19 (bus 3), 1210 Brussel met vermelding "M&L-jaarabonnement 2004". U ontvangt dan alle nummers van het lopende jaar.
E-mail: DianeP.torbeyns@lin.vlaanderen.be

Zonder schriftelijke opzegging vóór het einde van elk kalenderjaar, wordt een abonnement automatisch verlengd voor de volgende jaargang. Tussentijds kunnen geen abonnementen worden geannuleerd.

Inhoud

- 6 De atelier-woning Albert Cortvriendt in Brussel.**
Een manifest van architect Leon Sneyers
Guido-Jan Bral

- 25 Het gebruik van polychrome bouwkeramiek in de kuststad Blankenberge 1890 - 1925**
Mario Baeck en Pol Vanneste

- 64 Summary**

Historische

B E S T E L F O R M U L I E R

Opsturen naar: Afdeling Monumenten en Landschappen – Koning Albert II-laan 19 bus 3 – 1210 Brussel

Ondergetekende (facturatiegegevens)

Naam :

Voornaam :

Organisatie/instelling :

Adres :

Postnummer :

Gemeente :

Bestelt

..... ex x € 25.00 – Glas in lood

..... ex x € 30.00 – Middeleeuwse muurschilderingen

..... ex x € 34.00 – De Belgische Art Nouveau en Art Deco
wandtegels 1880-1940

..... ex x € 38.00 - Vlaamse en Brabantse Retabels
in Belgische monumenten

..... ex x € 38.00 – Nieuwe impulsen voor de
landschapszorg

..... ex x € 40.00 – Historische tuinen en parken -
Vlaams Brabant I

..... ex x € 45.00 – De beeldentaal van symbolen

..... ex x € 40.00 – Historische parken en tuinen -
Limburg I

..... ex x € 40.00 – Historische tuinen en parken -
Vlaams Brabant II

tuinen en parken van Vlaanderen

NIEUWE, BAANBREKENDE BENADERING

*A*an de hand van literatuuronderzoek, archiefstukken, oude 'figuratieve' kaarten (bijv. uit de Albums de Croÿ, circa 1600), de Ferrariskaart (1771-1775) en de wandkaarten van het hertogdom Aarschot (1759-1775), de oudste kadastrale plan (vanaf 1807), kadastrale mutatieschetsen en registers (vanaf 1833), stafkaarten (vanaf 1860) en terreinonderzoek, wordt een indringend beeld geschetst van de ontwikkeling en huidige toestand van *49 historische tuinen en parken* vanuit de meest diverse invalshoeken (cultuurgeschiedenis, architectuur, bodemkunde, tuinbouwkunde, dendrologie, sociale en economische geschiedenis). De opstellen steunen op een gedetailleerde inventaris van bomen, architecturale kenmerken en elementen (bijv. zichtassen of vista's, parkmeubilair, paviljoens, architecturaal microreliëf).

Ook gedeeltelijk of zelfs geheel verdwenen tuinen en parken en interessante 20ste-eeuwse creaties komen aan bod, bijv. het Sint-Kamillusgesticht te Bierbeek (Lovenjoel), de aanleg bij het kasteel van Bunsbeek.

TECHNISCHE GEGEVENS

FORMAAT
21 X 29,7 CM

AANTAL PAGINA'S
212

**KLEUREN-
ILLUSTRATIES**
• 148 TUINEN EN
PARKEN
• 99 ILLUSTRATIES

PAPIER
KUNSTDRUK
GALERIE ART SILK
135 G/M²

AFWERKING
GARENGENAID
GEBROCHEERD

PRIJS
40,00 euro

AUTEURS
ROGER DENEFF, HERLINDE DE JAECK,
JO WIJNANT, CHRIS DE MAEGD,
JACQUES HALPLANTS, JOS DEWINTER,
LYDIE MONDELAERS, GRETA PAESMANS,
JEAN-MARIE NOLF, ANDRÉ CRESENS,
GEORGES BUELENS, SUZANNE
VAN AERSCHOT-VAN HAEVERBEECK
– m.m.v. JULIA MEULEMANS, LOUIS BLOCKX
en EMILE NOTSCHAELE.

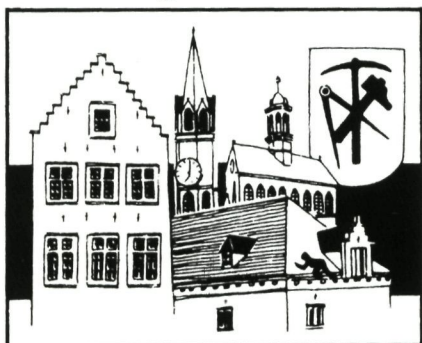
EINDREDACTIE
ROGER DENEFF

FOTOGRAFIE
OSWALD PAUWELS
KRIS VANDEVORST
EN DE AUTEURS

**CONCEPT EN
COORDINATIE**
LUC TACK

MOREELS

Specialiteit restauratie
historische gebouwen & kerken

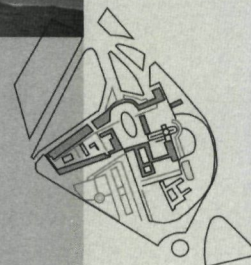
Natuur & kunstleien - pannen & asfalt

Restauratie van glasramen
van kerken en partikulieren

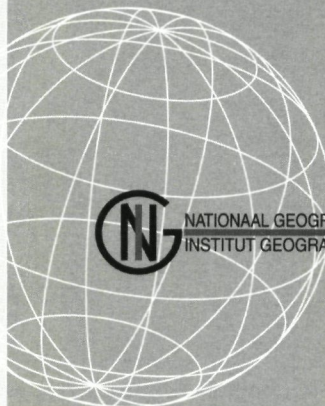
Eigen ontwerpen

43 Jerusalemstraat
9420 ERPE-MERE

Tel. 053-84 83 70 • Fax 053-83 33 65
E-mail: moreels.nv@belgacom.net

de producent van kaarten, databanken en luchtfoto's
voor ruimtelijke ordening en stadsrenovatie
historische kaarten: archief en reproducties

NATIONAAL GEOGRAFISCH INSTITUUT
INSTITUT GEOGRAPHIQUE NATIONAL

Abdij ter Kameren 13 - B-1000 BRUSSEL - tel (02)629 82 82 - fax (02)629 82 83 - www.ngi.be
Abbaye de la Cambre 13 - B-1000 BRUXELLES - tél (02)629 82 82 - fax (02)629 82 83 - www.ngi.be

HN-project

Bouwkunst 1900-1940
Art Nouveau & Art Deco

Schadevrij demonteren van wand-, vloer-, en gevelbetegelingen
Restauratie en reconstructie van alle tegeltoepassingen

H.M. Nijenhuis
Willem van Outhoornstraat 31
NL-2593 ZT Den Haag
Nederland

GSM: 0031-6-17848531
Tel/fax: 0031-70-3836782
E-mail: hnproject@planet.nl
Site: www.hnproject.nl

Generiek

Qui s'y frotte s'y pique

Binnen het slechtgekeende en slechts fragmentair bewaard gebleven oeuvre van art nouveau-architect Léon Sneyers, vormt zijn woning-atelier voor de raadselachtige kunstschilder Albert L. M. Cortvriendt wellicht een eerste zelfstandige, volwaardige creatie.

Na diens overlijden raakte het eigenzinnig kleinood als opbrengsthuis van langsom meer in de verdrukking, het sterk verpauperd straatbeeld inclusief.

Aanvankelijk geleid door de interessante investering, wisten raadgevers de nieuwste eigenaar te overhalen tot een radicale koerswijziging en derhalve respectvolle maar ook creatieve restauratie.

Guido Jan Bral volgde – van aankoop tot oplevering – het hele proces van binnenuit.

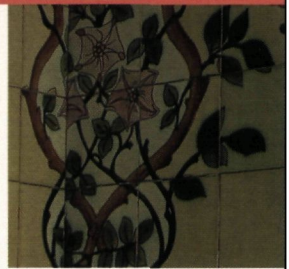

Magasin de la Plage

Van bij haar oprichting omstreeks 1895 opterend voor de productie van kleurrijke, bouwkeramische wandtegels, vond ondermeer de *S.A. Manufacture de Céramiques Décoratives-Majoliques de Hasselt* in de explosieve uitbouw van het visserdorpje Blankenberge tot modieuze badstad, een gedroomd afzetterrein.

Zelfvoldaan tot villa's verheven bel-étageburgerhuizen met open loggia's, gelegen aan straten met koninklijke namen, en zélf naar Vlaamse renaissancetraditie benoemd naar *Albert, Teniers, San Remo, Carmen*, laat staan ene *Olga, Claribella* of *Belladonna*, roepen er sindsdien herinneringen op aan een bruisende *Belle-Epoque* waar pauwen, stokrozen, kraanvogels en blauwe regen onverstoord cohabiteren met manden spartelende vis, kreeften en visserssloepen op woeste zeeën.

Uitgerust met modellenboeken en inventarislijsten identificeren Mario Baeck en Pol Vanneste kaf en koren, doch niet zonder een bezorgde, waarschuwend vinger.

Guido-Jan Bral

DE ATELIER-WONING ALBERT CORTVRIENDT IN BRUSSEL EEN MANIFEST VAN ARCHITECT LEON SNEYERS

►
Het naamplaatje
aan atelierzijde
(foto O. Pauwels)

In 1891-'94 werd in de Brusselse Marollenwijk de Gebroken Hofstraat verbreed tot Visitandinenstraat. De saneringsoperatie liet toe om de vervallen bebouwing te slopen en de kavels overwegend als woningpercelen aan te bieden. Sinds 1899 kenmerkt de straat zich door eenvoudige of dubbele opbrengstwoningen van vier tot vijf verdiepingen, overwegend in een commerciële neoklassieke stijl. Wanneer in 1919 Lotharingen opnieuw bij Frankrijk komt, wordt de Visitandinenstraat de Nancystraat. Een dubbelwoning, een combinatie woning-kunstenaarsatelier, opgetrokken op drie percelen, trekt alle aandacht omwille van de bevreemdende profilering van de gevel, de opvallend uitgewerkte bow-window en de

grote sgraffito-panelen. Asymmetrisch opgetrokken, kenmerkt het gebouw zich door het silhouet van een geveltoren. Het geheel is opgebouwd in silesische steenblokjes en blauwe hardsteen, is rood opgevoegd en is voorzien van een ver uitspringende kroonlijst in gevernist eikenhout, geaccentueerd door smeedijzeren borstweringen in een japaniserende stijl. De naam van de architect en de bouwdatum «arch. L. Sneyers 1900» zijn gegraveerd in een blok Euvillesteen, rechts boven de inkomdeur van de woning. De naam van de opdrachtgever «A. Cortvriendt» prijkt op een in messing gegoten, decoratief naamplaatje aan de atelierzijde.

▲ De atelierwoning
A. Cortvriendt
na voltooiing.
Oorspronkelijke
opname van
L. Sneyers, 1901
(foto A.A.M., Brussel)

BOUWHEER ALBERT CORTVRIENDT

Albert Louis Marie Cortvriendt, *artiste peintre*, monumentaal en decoratief schilder en bouwheer van de atelier-woning, moet een merkwaardig personage geweest zijn. Tot op heden kennen we van zijn oeuvre, behalve enkele interventies in de murale decoratie van zijn eigen atelier, nagenoeg niets. We weten dat hij het levenslicht zag op 21 januari 1875 als tweede zoon van Josse-Edouard en Marie-Louise Castelin, in hun woning aan de Zuidstraat 67 te Brussel. Zijn ouders waren welgesteld en baatten aan de Zuidstraat 79 de modezaak *Modes en gros* uit.

Van 1891 tot 1898 schreef hij zich jaarlijks in als leerling van de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten in Brussel. Volgens de gegevens in het inschrijvingsregister 9100-11499 van de Academie volgde Cortvriendt respectievelijk les in de afdeling Sierkunsten (1).

In dit stimulerende milieu maakte hij kennis met Adolphe Crespin en Jean Baes, de grondleggers van

▲ Detail van de
voorgevel, naar een
opname van
L. Sneyers, 1901.
Dit document bleek
van grote waarde
om de erg
verbouwde ingangs-
deuren met inge-
werkte glas-in-lood-
panelen partieel te
reconstrueren
(foto A.A.M., Brussel)

de sgraffitokunst in België. In het atelier van de visionaire symbolistische kunstschilder professor Constant Montald was één van zijn medestudenten niemand minder dan Paul-Auguste Cauchie, die in dat jaar de eerste prijs wegkaapte.

Cortvriendt maakte in 1897 zijn kandidatuur bekend om mee te dingen voor de Prijs van Rome voor schilderkunst, georganiseerd door de Koninklijke Academie van Antwerpen, maar zag later van dat voornemen af.

Hij was 25 jaar oud toen hij opdracht gaf aan architect Léon Sneyers om zijn eigen atelier-woning te bouwen. Het fortuin van zijn ouders maakte deze onderneming mogelijk.

Behalve een merkwaardige woordspeling op zijn Vlaams klinkende naam, die tijdens de restauratiewerken werd vrijgelegd op een sgraffito-paneel op de schoorsteenboezem van de ontvangstkamer in zijn atelier, werd tot op heden geen enkel gesig-neerd of aan hem toegeschreven decoratief of figu-ratief werk onder de vorm van muurschildering, sgraffito of foto teruggevonden. Mogelijks lanceer-de hij zich, in het spoor van P. Cauchie, als monu-mentaal kunstenaar (2).

Volgens een nota opgemaakt door een inspecteur van de gemeentelijke administratie van de Stad Brussel op 9 februari 1920, was Albert Cortvriendt op dat tijdstip zwaar ziek en bedlegerig. Hij over-leed op 12 juni 1920 en werd bijgezet in het -reeds

▲ Het plastisch effect van de gevel komt goed tot uiting in het scheerlicht van de avondzon. De in- en uitspringende volumes en schaduweffecten dramatiseren dit artistiek manifesto (foto O. Pauwels)

in 1888 door Emile Laloux vervaardigde familiegraf Cortvriendt-Castelin op de begraafplaats van Brussel-Evere (3).

«Met wie Vlaendren niet dient blijf ick cort vriendt»

Op de reeds vermelde schoorsteenboezem prijkt inderdaad een middeleeuws geïnspireerd familiewapen met de leuze *«Met wie Vlaendren niet dient blijf ick cort vriendt»*.

Op het wapen staat een fantastisch dier afgebeeld, dat in één van zijn opgeheven poten een Schotse distel vasthoudt. Diezelfde distel vinden we meermaals terug in de sjabloonschilderingen van de inkomhal en ook op de potloodschetsen die, na de verwijdering van later aangebracht wandbehang,

De monumentale schoorsteen in het ontvangtsalon van het atelier Cortvriendt. Het concept van de massieve stenen schoorsteen-
stoel duidt op het perfect assimilatievermogen van internationale invloeden in het vroege oeuvre van L. Sneyers. Op de schoorsteenboezem werd een sgraffito teruggevonden onder de bepleistering (foto's O. Pauwels)

▲ De inkomhal met trap naar het ontvangtsalon van het atelier. Het gebruik van twee houtsoorten, grenenhout en beuk, geeft het schrijnwerk een bijzonder bichroom accent. De gemaroufleerde fries, in olieverf op doek, werd gere-
construeerd op basis van een foto van het Sint-Lukasarchief (foto O. Pauwels)

vrijgelegd werden op de bepleistering van het ontvangstsalon.

In de inkomhal was verder nog een reusachtige vleermuis afgebeeld, geflankeerd door twee fantastische dieren. Geschilderd in olieverf op een gemaroufleerd schildersdoek fungeerde dit tafereel als een fries. Het verband tussen de Schotse distel, de fantastische dieren, de vleermuis, de vier elementen (repetitief afgebeeld op de gietijzeren haardplaten) en de gestileerde uilen wijst in elk geval op een brede kennis van de symboliek, wat de art nouveau-beweging typeert. Is het een toeval dat de distel, het laat-middeleeuws heraldisch symbool van de stad Nancy – *«d'argent à la tige de chardon arrachée de sinople, fleurie de pourpre, chargée de deux feuilles piquantes au naturel, au chef des armes pleines de Lorraine»* met als devies *«Non inultus premor»* (traditioneel vertaald *«Qui s'y frotte s'y pique»*) – het symbool bij uitstek werd van de School van Nancy, een artistieke beweging die in de periode 1895-1905 furore maakte binnen de internationale art nouveau-beweging met haar glaskunstenaars (Gallé, Daum, Muller, Walter, Nicolas, Delatte), schrijnwerkers en ijzersmeden (Majorelle, Vallin) en glas-in-loodkunstenaars (Grüber).

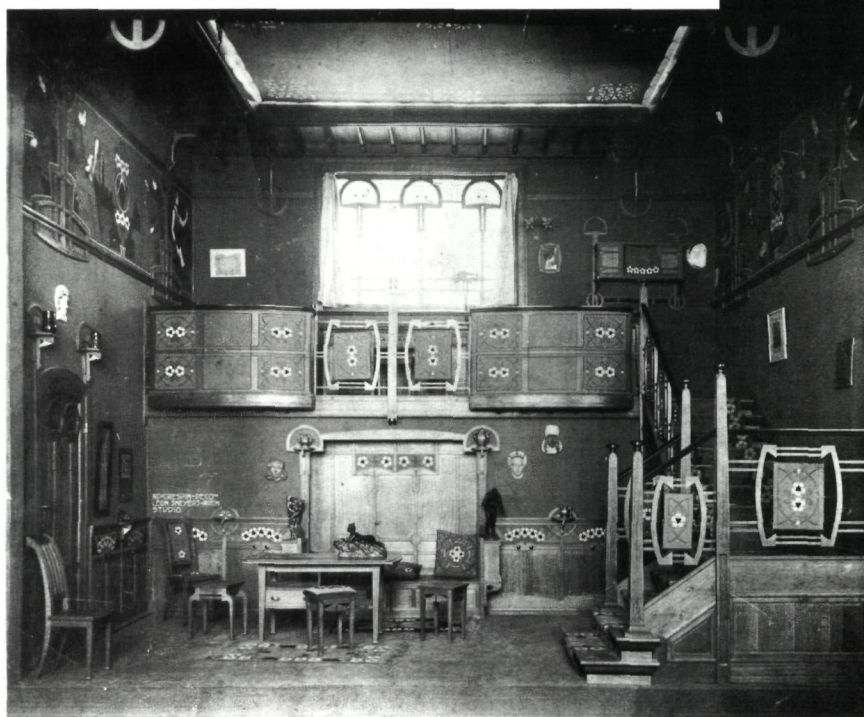
Hoewel op het eerste gezicht geen directe invloed van de School van Nancy aanwijsbaar is in de monumentale uitwerking van Cortvriendt's woning-atelier, is enig verband niet uit te sluiten. Het onderzoek rond de kunstenaar Albert Cortvriendt zit evenwel momenteel op een dood spoor. Diepgaander onderzoek naar diens leven en werk is meer dan aangewezen.

LÉON SNEYERS (1877-1949) ARCHITECT-KUNSTENAAR, VOORLOPER VAN DE ART DECO-BEWEGING

«Sneyers fut un précurseur terriblement attaqué dans sa jeunesse et très peu soutenu – Il n'a jamais abandonné son magnifique effort et c'est un peu grâce à lui que l'école moderne peut, à l'heure actuelle, triompher» (Charles Conrardy, in *Exposition provinciale des Arts Décoratifs et Industriels*, juli 1924) (4)

Léon Sneyers werd geboren in Brussel in 1877. Opgeleid aan de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten van Brussel, werd hij vanaf 1897 samen met Paul Hamesse in dienst genomen door architect Paul Hankar (5).

Hetzelfde jaar trad de Oostenrijker Josef Hoffmann in Wenen toe tot de beweging van de *Wiener Sezession*.

▲ Het Belgisch paviljoen, Turijn 1902. Atelier of Studio, ingericht door L. Sneyers en A. Crespin als eerbetoon aan

P. Hankar. Het interieur getuigt van de originele geometrische art nouveau. Het grote glas-in-loodraam werd

herbruikt in de wintertuin van een herenhuis aan de Brugmannlaan, Brussel (uit *De Studio*, foto A.A.M., Brussel)

sion. Deze beweging zette zich af tegen de te complexe en decoratieve internationale *Jugendstil*.

Paul Hankar mag beschouwd worden als één der boegbeelden van de moderne architectuur in het laatste kwart van de 19de eeuw. Samen met Victor Horta en Henry Van de Velde droeg hij bij tot de verspreiding van een zichzelf steeds vernieuwende art nouveau-beweging. Het concept 'totaalkunstwerk' wordt een manifest voor deze architecten-kunstenaars. Vanaf 1888 doet Hankar beroep op één van de meest vooraanstaande kunstenaars-decorateurs, Adolphe Crespin, die voortaan de grafiek van de sgraffitopanelen en de glas-in-loodramen zal ontwerpen. Vanaf 1897 werken Hankar en Crespin in associatie. Na de dood van Hankar in 1901 neemt Léon Sneyers zijn plaats binnen de associatie in, en dit tot 1906.

Hankar, Crespin, Hamesse en Sneyers leggen zich in het bijzonder toe op de creatie van atelier-woningen voor welstellende en vooruitstrevende kunstenaars die zich in en rond Brussel vestigen. Vermelden we hier het hôtel – weduwe – Ciambellani (1897) en de woning van kunstschilder René

► Paul Hankar, salon van de woning van weduwe Ciambelani, 1897. Het is opvallend hoe sterk L. Sneyers beïnvloed werd door zijn leermeester, door het gebruik van gelede Japaniserende houten plafonds en lambriseringen in mahonie-gekleurd grenen hout, gemaatroufde geschilderde friezen en het typische Hankar-meubilair (foto A.A.M., Brussel)

▲ De voorgevel van het atelier. De omlijsting in blauwe hardsteen verwijst naar de geometrische

antiquiserende grafarchitectuur; de Egyptische en Griekse grafplastiek was een geliefd thema binnen de

geometrische art nouveau. Ontbrekende elementen van de voordeur — de glas-in-loodraampjes, de in

messing uitgevoerde handgreep met judas — en het beschadigde schrijnwerk werden nauwgezet gereconstrueerd.

De smeedijzeren borstweringen van de balkons wijzen op invloed van de Schotse art nouveau (foto O. Pauwels)

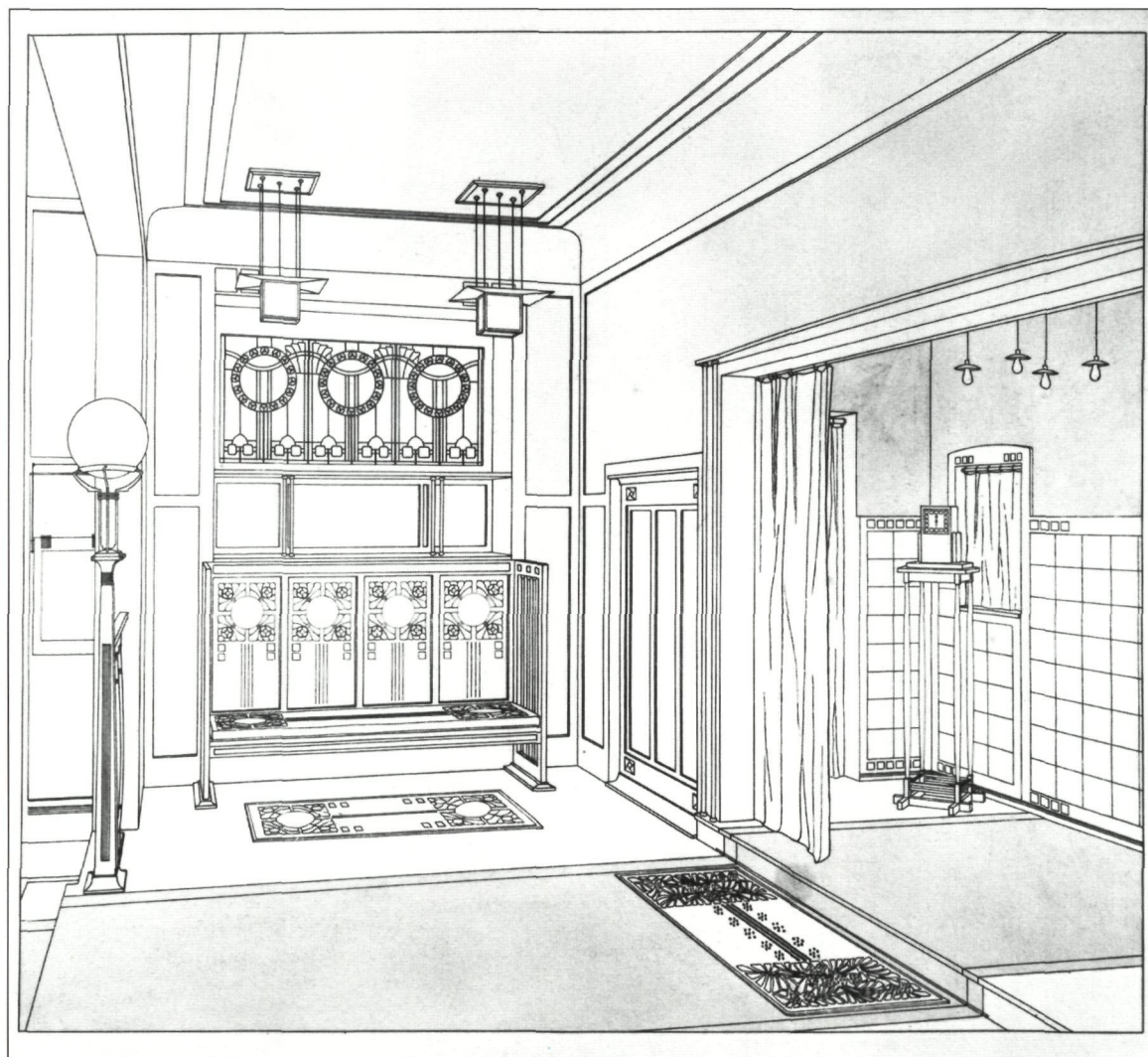
Janssens (1898), de atelier-woning Bartholomé (1898), de atelier-woning Potvin (1898) en de atelier-woning van Albert Cortvriendt (1900). In 1905 ontwierp sgraffito-kunstenaar Paul Cauchie zijn eigen woning en atelier in Etterbeek (6). Evenzeer als zijn confraters van het atelier Hankar, Paul Hamesse en zijn leraar sierkunsten Adolphe Crespin, wordt Sneyers beïnvloed door toonaangevende tijdschriften als *Ver Sacrum* en *The Studio*, evenals door de jaarlijks terugkerende salons en internationale tentoonstellingen voor sierkunsten. Hij zal er kennismaken met het werk van Josef Hoffmann en Koloman Moser, en anderzijds met dit van de Arts and Craftsbeweging, van de Schotse architect Charles Rennie Mackintosh en van de School van Nancy.

Al deze invloeden, persoonlijk verwerkt, zijn reeds subtiel aanwezig in zijn eerste eigen creatie, de atelier-woning Cortvriendt.

Het gebruik van geometrische motieven in de monumentale schoorsteen van het ontvangstsalon, in een compositie van schrijnwerk en glas-in-lood, de geaccentueerde pylonen bezijden het grote sgraffitopaneel, de sgraffitopanelen binnenin en de Japaniserende geometrische abstractie van de smeedijzeren borstweringen wijzen duidelijk in die richting. Egyptiserende invloeden zijn afleesbaar in de geprofileerde geometrische omlijsting van de inkomdeur van het atelier, de monumentale schoorsteen, het Egyptische sleutel- of ankh-motief op de inkomdeur naar het atelier en het grote sgraffitopaneel.

Aanhangers van de *Wiener Sezession* opteerden ook voor abstracte en geometrische vormen. In 1898 bouwt Josef Maria Olbrich in Wenen het vermaarde en enigmatische tentoonstellingspaviljoen van de *Sezession*. Merkwaardig is dat de zijgevels versierd zijn met reeksen gestileerde uilen, naar ontwerp van Koloman Moser. Het kan geen toeval zijn dat Léon Sneyers hetzelfde type gestileerde uilen zal gebruiken in de glas-in-loodramen van de inkomdeuren van de atelier-woning Cortvriendt; zelfs op de bepleistering van het ontvangssalon werden hier houtskoolschetsen van uilen teruggevonden. Op het salon van Turijn (1902) komt in zijn ontwerp het uilenmotief eveneens terug in de glasramen van de deur.

Na zijn breuk met Adolphe Crespin opende Sneyers aan de Naamse straat in Brussel de winkel *L'intérieur*, gespecialiseerd in meubilair en sierkunsten van de *Wiener Werkstätte*, gesticht in 1903 door Josef

◀ Het tentoonstellingspaviljoen voor het Salon voor Sierkunsten in Milaan, 1906. De directe invloed van de Sezsion is merkbaar aanwezig in dit bijzonder verfijnd interieurontwerp van L. Sneyers (foto A.A.M., Brussel)

Hoffmann, Koloman Moser en Fritz Wärndorfer. Deze kunstateliers legden zich toe op de productie van gebruiksvoorwerpen zoals vaatwerk, tafelbestek, meubilair, tapijten, lichtarmaturen en gordijnstoffen. De ambitie was de ambachtelijke creatie tot kunstwerk te verheffen.

Sneyers zal evolueren van de geometrische *sezsions-art nouveau* naar de art deco. Dat wordt duidelijk in zijn grafisch werk – hij richt een eigen atelier voor grafisch kunst op – en diverse interieuropdrachten (7).

Van de Belgische regering krijgt hij erkenning dank zij talrijke opdrachten in het buitenland. Hij wordt gelast met het ontwerp van de Belgische afdeling op de Salons van Turijn (1902), Milaan (1906) en Venetië (1906-'07). Verder wordt hij hier gelast met de inrichting van de Klasse van Wetenschappen op de wereldtentoonstellingen van Luik (1905), Brussel (1910) en Gent (1913) (8).

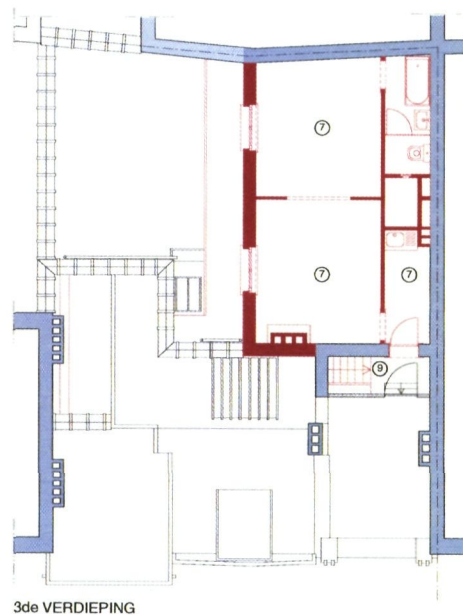
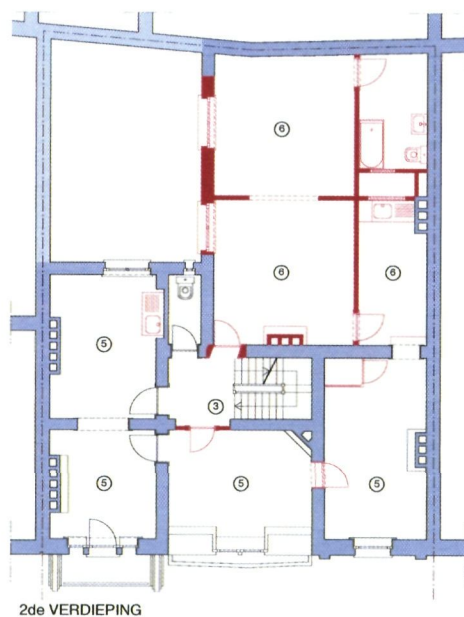
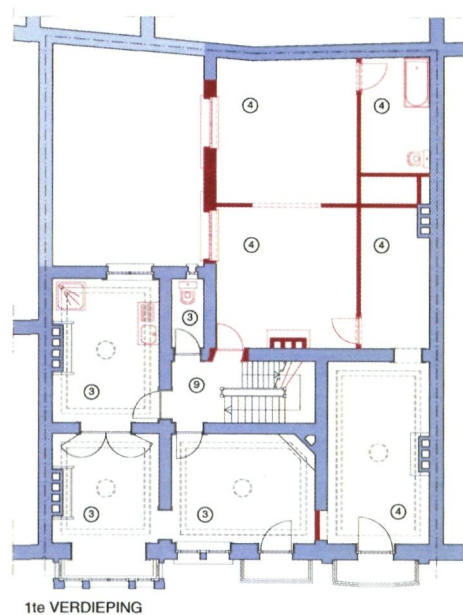
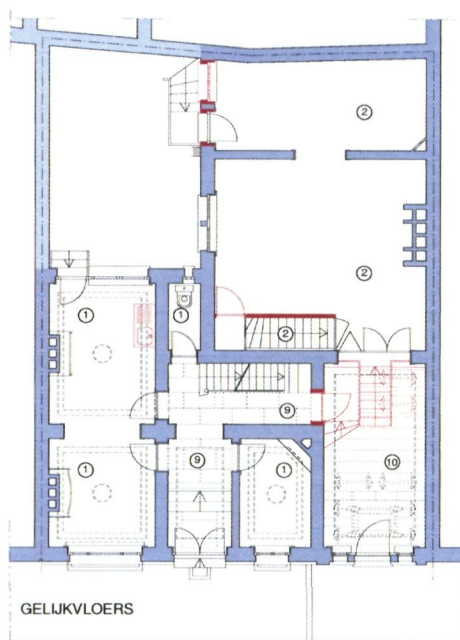
Creaties van Sneyers worden bewaard in diverse openbare museumverzamelingen – ondermeer meubilair in het Museum voor Sierkunsten van Budapest – waar zij aan herwaardering toe zijn. Onlangs werd, bij toeval, het grote glas-in-loodraam voor het salon van Turijn teruggevonden in een door Sneyers aangebouwde wintertuin, bij een herenhuis aan de Brugmannlaan in Brussel.

Léon Sneyers was ook actief als fotograaf. Hij was actief lid en secretaris van de vereniging van kunstfotografen *L'Effort* (1901-1910), die zich «*pictorialistisch*» noemde en de idee promootte van een expressieve en esthetische fotografie.

In 1919 richt Sneyers een kunstgalerie op en neemt hij voortaan regelmatig deel aan de commerciële salons in de eeuwfeestpaleizen op de Heizel. Hij ontwerpt tapijten, meubels, stoffen en objecten en organiseert tal van activiteiten om zijn idee van «*la*

Plans van de
gelijkvloerse, 1ste,
2de en 3de verdie-
ping vóór en na de
recente restauratie-
werken
(arch. Denis van
Baren, B.O.A.)

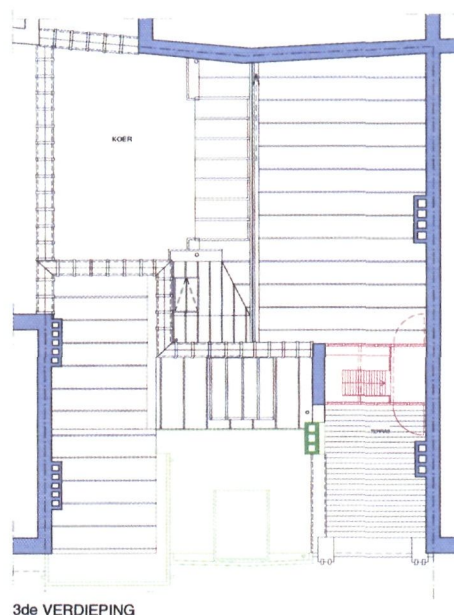
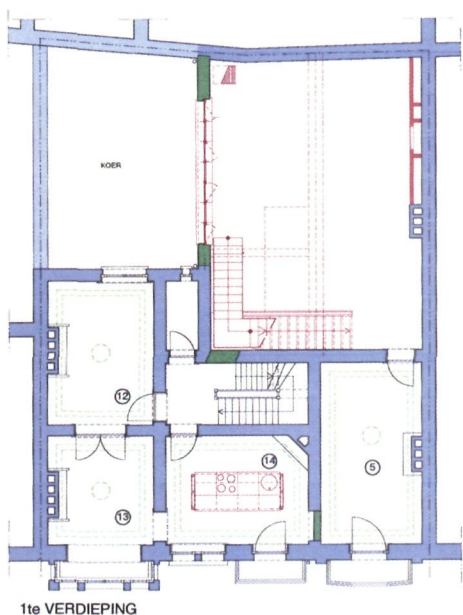
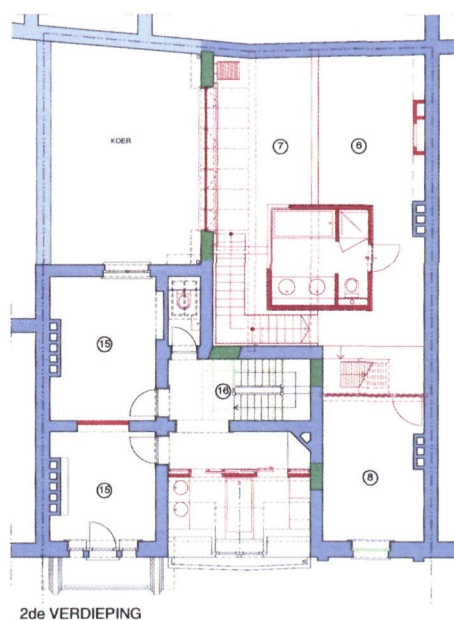
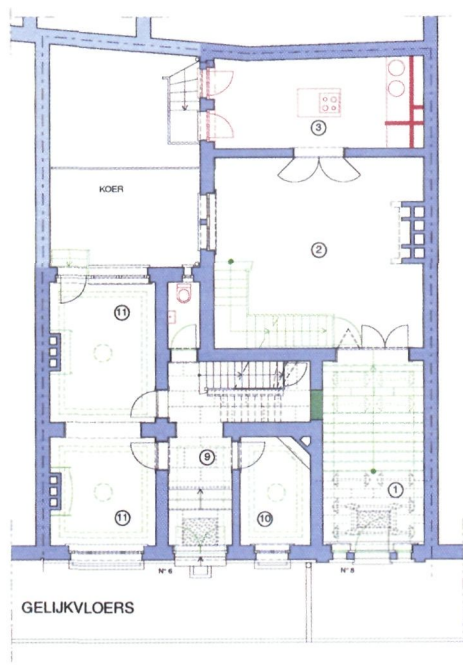
TOESTAND VÓÓR DE RESTAURATIEWERKEN

legende :

- oorspronkelijke toestand 1900
- verbouwingswerken tussen 1949 en 1989
- 1. tot 7. appartementen
- 8. dakterras
- 9. gemeenschappelijke inkomhal en trappenhuis Nnancystraat nr 6
- 10. inkomhal Nancystraat nr 8

TOESTAND NA DE RESTAURATIEWERKEN

legende :

- bewaarde oorspronkelijke planindeling 1900
- grondige restauratie of reconstructie
- hedendaagse ingreep, uitrusting appartementen

Het atelier :

- 1. inkomhal atelier
- 2. receptiezaal atelier
- 3. keuken
- 4. atelier
- 5. slaapkamer / bureau
- 6. mezzanine
- 7. vide boven atelier
- 8. "rode" kamer

De woning :

- 9. inkomhal woning
- 10. bureau
- 11. zelfstandige praktijk
- 12. eetplaats
- 13. woonkamer
- 14. keuken
- 15. slaapkamer
- 16. lichtkoepel

► *maison moderne* te promoten (9). In 1925 richt hij de Belgische afdeling in op de Internationale Tentoonstelling voor Sierkunsten van Parijs, in het *Grand Palais*. De tentoonstelling wordt zowat als het startpunt van de art deco-beweging aanzien.

Sneede van de woning met atelier. Toestand voor (in het rood) en na de werken (arch. Denis van Baren, B.O.A.)

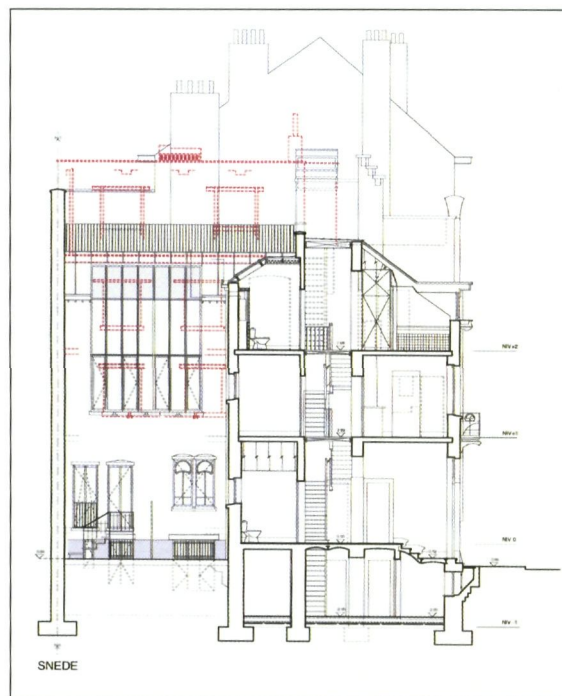
Vanaf 1926 leidt Sneyers *Les Créations Modernes* voor de grootwarenhuisketen *Au Bon Marché*. Hij zal er instaan voor het ontwerp en de productie van schrijnwerk, keramiek, glas, textiel en juwelen. Vanaf 1931 zal hij zich quasi volledig wijden aan zijn onderwijsopdracht in de School voor Sier- en Artistieke kunsten in Etterbeek.

Het artistiek talent van Léon Sneyers is erg veelzijdig dank zij de grote verscheidenheid van zijn creatieve activiteiten. Hij was werkzaam als kunstenaar, architect, fotograaf, interieurarchitect, kunsthandelaar en uitgever (10), en mag beschouwd worden als één de belangrijkste aanhangers van de Weense Stijl in België (11). Bij de overgang van art nouveau naar art deco speelde hij een pioniersrol. In dat kader is het treffend dat Victor Horta zich voor zijn Belgisch paviljoen op de Internationale tentoonstelling voor sierkunsten in Parijs (1925) inspireerde op het concept dat Sneyers bedacht voor het Belgisch paviljoen van de Biënnale in Venetië (1906).

VAN BOUWAANVRAAG (1900) TOT RESTAURATIE (1995-2002)

De atelier-woning Cortvriendt bleef slechts twintig jaar intact bewaard. In de periode 1920-1948 onderging het gebouw een reeks verbouwingen waardoor een groot deel van de originele interieurdecoratie ingrijpend gewijzigd werd. Een wetenschappelijk onderbouwde reconstructie van de bouwchronologie bleek derhalve noodzakelijk om een restauratiebestek te kunnen opstellen (12).

De summiere gevelplannen en doorsnedes, gevoegd bij de bouwaanvraag van 3 maart 1900, de vrij gedetailleerde en ingrijpende verbouwingsplannen van architect Fr. Beeckman van 20 juli 1949 en twee zeer belangrijke iconografische documenten – foto's die waarschijnlijk door L. Sneyers zelf werden genomen kort na de afwerking van de atelierwoning – zijn als basis gebruikt voor een nauwgezette herstructurering van de binnenruimten en de partiële aanvulling en reconstructie van de beschadigde elementen, zoals de glas-in-loodramen, de sgraffitopanelen en het ijzersmeedwerk (13).

Uit een illustratie in *The Studio* van 1902 blijkt dat deze foto's gemaakt waren in functie van de Tentoonstelling voor Sierkunsten van Turijn in 1902. Zij werden er tentoongesteld in een bijzonder merkwaardig interieur van een kunstenaarsatelier, dat als eerbetoon aan Paul Hankar werd opgedragen.

Behalve enkele archivalische documenten met betrekking tot een kleine verbouwing in 1920, aanvraag door Laure Collin -mevrouw Cortvriendt- met betrekking tot de bouw van een zolderverdieping boven het atelier en het bouwen van een overdekt terras op de binnenkoer, beschikten we slechts over één binnenopname van de inkomhal van het atelier, te dateren omstreeks 1980 (14). Op dit document is naast de ingrijpende verbouwing van de majestatische marmeren trap, duidelijk de gemaroufleerde geschilderde fries te zien waarop een vleermuis geflankeerd wordt door twee fantastische dieren.

Uit briefwisseling van 9 februari en 29 maart 1920 vernemen we van mevrouw Cortvriendt en van een inspecteur van de gemeentelijke administratie van de Stad Brussel, dat er doorgangen werden gemaakt tussen de woning en het atelier – «*Ces 2 numéros ne forment qu'une seule maison depuis que, il y a dix mois j'ai percé des portes dans le mur mitoyen pour pouvoir habiter personnellement l'immeuble avec ma famille.*» – en dat A. Cortvriendt zo zwaar ziek was

◀ De gevel na restauratie. De tweeledige opdeling van het atelier – het torenachtig volume rechts – en de woning – links – is duidelijk beklemt. Het polychrome aspect van de voorgevel werd nauwgezet hersteld. Na de gevelreïnging werden de rode voegen grotendeels opnieuw aangebracht, de sgraffitopanelen deels gereconstrueerd en het schrijnwerk in eiken- en grenen-hout opnieuw geïmprimeerd (foto O. Pauwels)

dat de verbouwingsin vraag door zijn vrouw diende te worden ondertekend – *«Monsieur Cortvriendt est toujours grièvement malade et alité. La situation ci dessus renseignée a été confirmée par mes constatations de ce jour faites en présence de Madame Cortvriendt»* (15).

Na het overlijden van Albert Cortvriendt wordt de atelier-woning verkocht aan de zaakvoerder van een

betonfabriek en bouwmaterialen G. Borremans & Cie. Op 20 juli 1949 dient de nieuwe eigenaar een bouw aanvraag in om ondermeer het ateliergedeelte binnenin ingrijpend te verbouwen, met een garagepoort in de gevel. De marmeren trap van de inkomhal wordt in het vooruitzicht van de verbouwing integraal gedemonteerd en alle marmeren elementen worden – vrij zorgvuldig – in de nieuwe vlakke vloer verwerkt (16). Op 6 augustus 1951 vraagt

Borremans een verlenging aan van de toegestane vergunning, maar uiteindelijk voert hij de verbouwing van de monumentale inkom van het atelier tot garagebox niet uit.

De verbouwing Borremans bleef bestendig tot de aankoop in 1989 door het OCMW van Brussel. In die periode takelde de gevel bijzonder snel af. Door gebrek aan onderhoud van de sgraffito's vervaagde de polychromie en werden de pleisterlagen van het grote sgraffitopaneel afgestoten door waterinfiltratie langs de achterliggende terraswand. De glas-inloodpanelen in beide deuren alsook het glas-inloodraam, dat onder het grote sgraffitopaneel geplaatst was, verdwenen spoorloos. Het oorspronkelijk geïmprimeerde schrijnwerk werd van een grasgroene afwerkingslaag voorzien.

Een eerste restauratiebestek, waarbij vooral de gevels zouden hersteld worden en het interieur ingrijpend gerenoveerd met het oog op een intensieve bewoning, werd opgemaakt in 1994. Op basis van een bouwhistorisch onderzoek en na intensief overleg met de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, besloot de opdrachtgever tot een

koerswijziging waarbij zowel het exterieur als het interieur integraal zouden gehervat worden. De uitzonderlijke kwaliteit van de architectuur van de atelier-woning Cortvriendt zette het OCMW ertoe aan om een intensieve restauratie door te voeren, weliswaar rekening houdend met de eisen van het bouwprogramma en de geldende woningnormen.

Dit had positieve gevolgen voor wat nog restte van de oorspronkelijke binnenaankleding. Om die reden omvatte het uiteindelijk door alle partijen aanvaarde restauratieproject nog slechts twee grote woningen, die perfect beantwoordden aan de oorspronkelijke tweeleding van het gehele concept. Tegelijk kon de oorspronkelijke verticale circulatie in het ateliergedeelte terug in ere hersteld worden (17).

In eerste instantie diende een aanvang gemaakt te worden met de voorzichtige ontmanteling van de verbouwingen Borremans uit 1949. Het was immers noodzakelijk om tijdens de ontmantelingswerken met een quasi archeologische nauwkeurigheid elk gerecupereerd bouwelement te onderzoeken, om op die manier de vrij ingewikkelde 'interieurpuzzel' te kunnen reconstrueren. Tal van

◀ De trapzaal van de woning. De soberheid en het bijzonder spaarzaam maar meesterlijk gebruik van decoratieve elementen zijn typerend voor de decoratieve anticlimax die Sneyers beoogde in zijn geometrische art nouveau-concepten (foto O. Pauwels)

◀ Doorkijk op de eerste verdieping van de woning, na restauratie. Kenmerkend voor de eigenzinnige stijl van Sneyers zijn de bichrome marmeren schouwen met geglaazuurde tegels in rood-grijs. De plankenvloeren werden opnieuw in een donkerbruine kleur geschilderd (foto O. Pauwels)

▲ De inkomhal van het atelier na restauratie. De combinatie van de marmeren vloer met ingelegde geometrische motieven in gele Siennamarmer, de glas-in-loodpanelen met tennisraketmotieven en de met sjablonen uitgevoerde distelmotieven op olijfgroene ondergrond, geven een goed beeld van de vroege interieurconcepten van L. Sneyers (foto O. Pauwels)

decoratieve interieurelementen, afkomstig uit het voormalig atelier, waren namelijk gedeeltelijk hergebruikt in de schoorsteenstoelen en in de ingebouwde kasten van de later ingevoegde appartementen. Ook belangrijke onderdelen van de oorspronkelijke trap die het ontvangstsalon verbond met het atelier, waren -deels verzaagd- gerecupereerd op de tweede verdieping van de woning.

De restauratiewerken werden uitgevoerd van april 2002 tot november 2003 (18).

De binneninrichting van het ateliergedeelte werd ruimtelijk gereconstrueerd met maximale recuperatie van de oorspronkelijke elementen zoals de marmeren en houten trappen, de parketvloeren en lambriseringen, terwijl de verticale circulatie werd hersteld.

▲ Details van de gereconstrueerde glas-in-loodpanelen. Deze lineaire, geometrische interpretatie van het uilmotief is geïnspireerd op een origineel concept van Koloman Moser in het Sezessionsgebouw in Wenen. De reconstructie steunt op een iconografisch document voor wat de loodtekening betreft. De kleurpartij is gebaseerd op de analyse van gelijkaardige, door L. Sneyers ontworpen glas-in-loodramen in de winkel *La Marjolaine*, Brussel (foto O. Pauwels)

Waar onvoldoende archeologische gegevens aanwezig waren om een correcte reconstructie mogelijk te maken en om hedendaagse eisen van comfort te integreren, werden de nieuwe ingrepen doelbewust in een hedendaagse vormtaal uitgewerkt. Dit is het geval voor het ateliergedeelte, de kelderzone, de uitbouw van het terras en de keuken- en badkamerunits.

Het grootste deel van de gerecupereerde elementen werd geïnventariseerd en teruggeplaatst op de oorspronkelijke setting. Opgemerkt dient dat een aantal elementen van de lambrisering die bij deze gelegenheid in het ontvangstsalon werden aangebracht, waarschijnlijk afkomstig zijn van de mezzanine in het atelier. Conform de afdruk van de verdwenen

lambriserings op de bepleisterde wanden van het ontvangtsalon, werd besloten deze gerecupereerde fragmenten hier te plaatsen en aanvullend te reconstrueren.

De niet-identificeerbare teruggevonden onderdelen van deur- en vensteromlijstingen, evenals onderdelen van een mezzanineverdieping werden opgeborgen in een bergplaats in de kelder.

De sgraffitopanelen en de toegangsdeuren met de daarin verwerkte glas-in-loodpanelen, werden grotendeels gereconstrueerd op basis van betrouwbare iconografische documenten, materiële sporen en vergelijkende elementen uit het oeuvre van Sneyers, dit om de esthetische integriteit van het concept ten volle te herwaarderen. Ontbrekende elementen

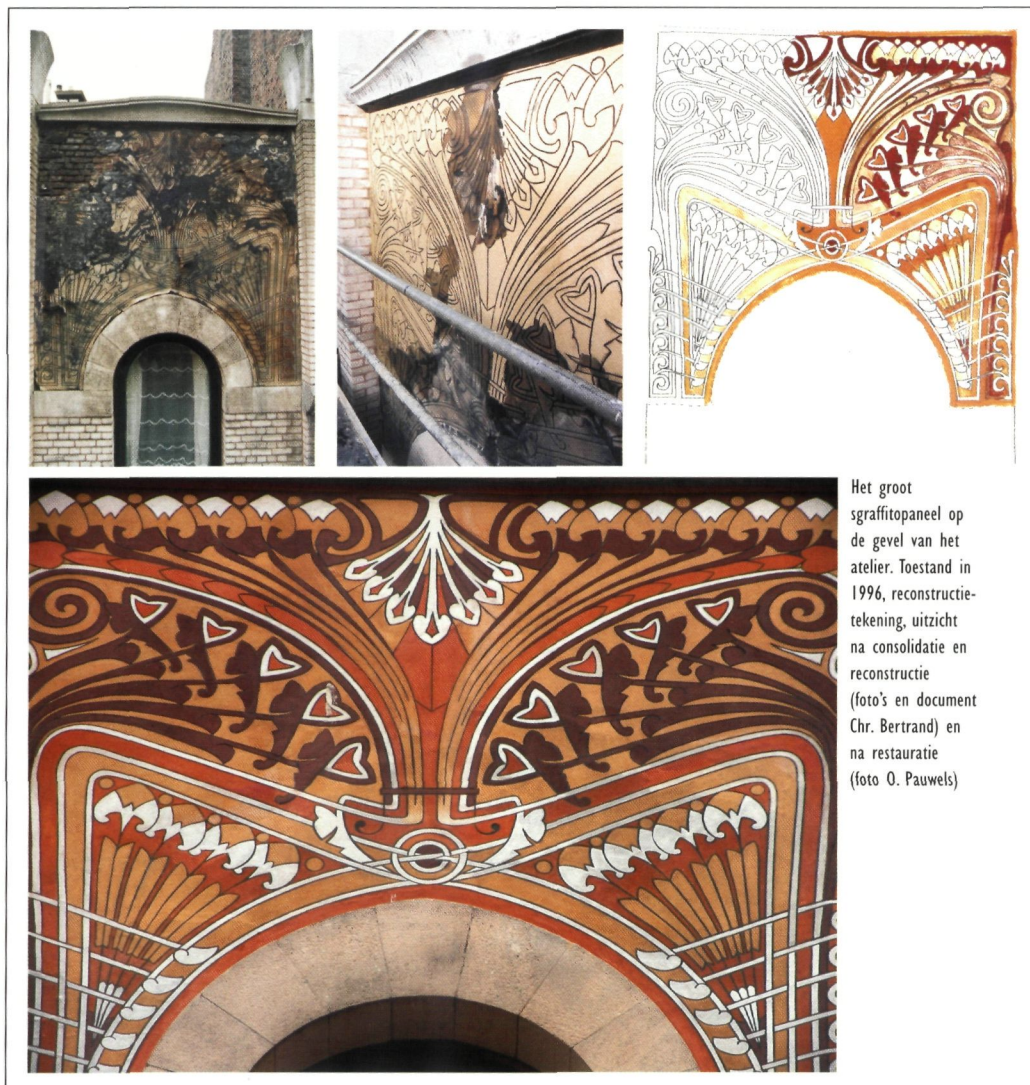
van de gesmede borstweringen werden aangevuld, eveneens op basis van duidelijke materiële sporen en iconografische documenten. Het reinigen van het gevelparement, het partieel reconstrueren van het rode voegverband, het decaperen en het hervernissen van het buitenschrijnwerk vormden de belangrijkste onderdelen van de buitenrestauratie. Wat het interieur betreft werden de belangrijkste onderdelen, zoals de inkomhals van de woning en van het atelier, de ontvangtsaal, de salons, de trappenhal, de houten plafonds en de stucdecoratie, met bijzondere zorg behandeld. Op basis van een materieel-technisch onderzoek, uitgevoerd door bouwhistoricus Johan Grootaers, werd de oorspronkelijke kleurstelling van alle ruimten nauwgezet gereconstrueerd.

▲
Ontvangtsalon van het kunstenaarsatelier A. Cortvriendt. De fraaie steektrap die bij de verbouwingswerken van 1949 verzaagd en deels herbruikt werd op de zolderverdieping van de woning, werd opnieuw samengesteld en deels gereconstrueerd. De invulling onder de trap werd teruggevonden in een ingebouwde kast (foto O. Pauwels)

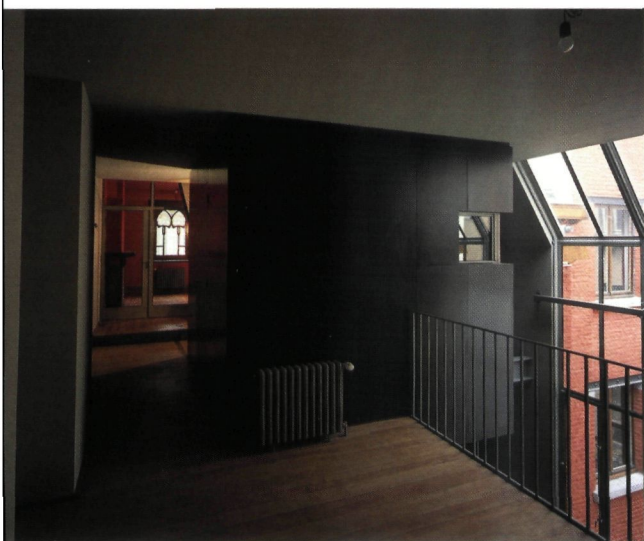
De atelierruimte werd doelbewust volgens een hedendaags concept van architect D. de Plantefève-Castryck ingevuld. Een reconstructie was, bij gebrek aan elementaire gegevens, niet mogelijk.

De algemene vormgeving van het atelierraam en de tussenverdieping vormden het uitgangspunt voor het nieuwe concept (foto O. Pauwels)

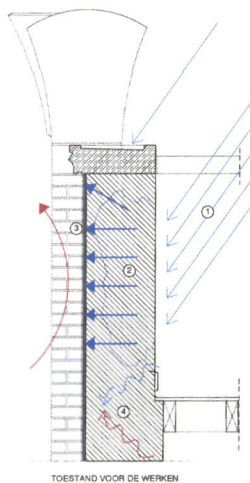

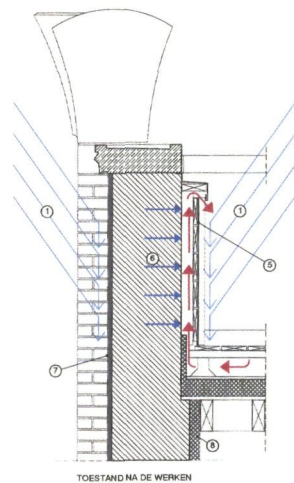
Het groot sgraffitopaneel op de gevel van het atelier. Toestand in 1996, reconstructie-tekening, uitzicht na consolidatie en reconstructie (foto's en document Chr. Bertrand) en na restauratie (foto O. Pauwels)

▲ Via de tussenverdieping, waarop een badkamerunit als een zwaluwnest werd uitgebouwd, is er opnieuw een doorgang gemaakt naar de oorspronkelijk rood behangen kamer, die via een decoratief uitgewerkt glas-in-loodraam uitgaat op de Nancystraat (foto O. Pauwels)

TOESTAND VOOR DE WERKEN

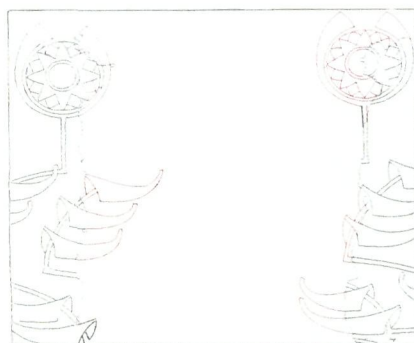

TOESTAND NA DE WERKEN

GROOT SGRAFFITOPANEEL VAN DE ATELIERGEVEL
PREVENTIEVE BEHANDELING VAN DE DRAGER

- 1 NEERSLAG
- 2 ZOUT IN OPLOSSING
- 3 KRISTALISATIE VAN ZOUTEN AANTASTING VAN HET PLEISTERWERK
- 4 KOUDE BRUG
- 5 ZINKBEKLEDING + VERLUCHTING
- 6 OMKERING VAN DE ZOUTWEG NAAR DE DROGE OPSTELPLAAT
- 7 LICHTTE WATERWIJNING VAN DE BESCHILDERDE LAAG VAN DE SGRAFFITO
- 8 THERMISCHE ISOLATIE IN HET VERLAAGD PLAFOND

◀ Het groot sgraffitopaneel. Preventieve behandeling van de drager (arch. Denis van Baren, B.O.A.)

De schouw in de voorkamer van de woning, met sgraffitodecoratie op de achterwand van de schouwstoel.

Detail na vrijlegging in 1987 (foto Chr. Bertrand), reconstructievoorstel (Chr. Bertrand) en toestand na restauratie (foto O. Pauwels)

BESLUIT

De historische en materieel-technische studie van de atelierwoning Cortvriendt toont aan dat deze architecturale realisatie een vrij uitzonderlijke plaats inneemt binnen de evolutie van de burgerlijke architectuur rond 1900.

Léon Sneyers moet dit ensemble hebben gezien als een manifest. Voor de geschiedschrijving van de art nouveau-architectuur in het Brusselse Gewest, mag dit concept als vrij origineel beschouwd worden binnen de stroming van de 'geometrische' art nouveau.

Sneyers heeft met deze realisatie zijn persoonlijke en creatieve visie weergegeven op de erfenis van zijn leermeester Paul Hankar. Hij laat hier ook meteen zijn grote interesse blijken voor vernieuwende ideeën van de *Wiener Sezession* en de internationale

stromingen van zijn tijd. De atelierwoning Cortvriendt dient dan ook binnen de unieke reeks atelierwoningen in het Brusselse, als een waardevolle en onvervangbare mijlpaal te worden beschouwd.

*Guido Jan Bral heeft als zelfstandig kunsthistoricus (vanaf 1977) het restaurateurscollectief opgericht (1983-1993), is lid van het **Corpus Vitrearum medii aevi** en van het **Centre d'étude de recherches prémontrées**. Sinds 1993 is hij als permanent raadgever actief voor het bureau BOA waar hij alle restauratiedossiers opvolgt.*

EINDNOTEN

- (1) In de periode 1891-1898 volgt A. Cortvriendt les in de volgende 'klassen':
 - 1891-'92: *Peinture décorative 2ème cours (étude de l'ornement à plat dans ses diverses applications)*, prof. Moonens-Stobbaerts Louis-François
 - 1892-'93: *Dessin de masques et extrémités et objets d'histoire naturelle* (avondcursus), prof. M. Demannez
 - 1893-'94: *Dessin tête antique*
 - 1894-'95: *Torse antique*
 - 1895-'96: *Dessin figure antique*
 - 1896-'97: *Dessin naturel Peinture décorative*, prof. M. Montald
 - 1897-'98: *Peinture nature, 1ère classe Peinture décorative, 1ère classe*.
- (2) VANDERPERREN J., *De samenwerking Cauchie-Frankinet*, in *M&L*, jrg.2, nr.6, 1983, pp. 10-18
- (3) De gegevens met betrekking tot de overlijdensdatum en het familiëgraf van de familie Cortvriendt werden in het dossier van de Dienst Bevolking opgezocht door M.M. Celis, waarvoor dank.
- (4) Het grootste deel van het beroepsarchief van Léon Sneyers werd door onachtzaamheid vernietigd. Dank zij de waakzaamheid van Maurice Culot, stichter van de *Archives d'Architecture Moderne*, kon een deel van de persoonlijke archieven van Sneyers van de vernietiging als oud papier worden gered.
- (5) LOYER Fr., *Paul Hankar, la naissance de l'Art Nouveau*, A.A.M., 1986 1971; MIDANT J.P., *Léon Sneyers*, in *Académie de Bruxelles, deux siècles d'architecture*, Brussel, 1989.
- (6) BAUGNEE M., *Léon Sneyers*, in MORJAN J. e.a., *L'Académie et l'Art Nouveau, 50 artistes autour de Victor Horta*, Brussel, 1996
- (7) BRAUMANN A., *Vienne-Bruxelles: Fragments de la Modernité*, in *Bulletin d'information Archives d'Architecture Moderne*, nr. 8, 1976, p.77; CULOT M., *Léon Sneyers (1877-1949) ou la Sécession importée*, in *Bulletin d'information Archives d'Architecture Moderne*, nr. 8, 1976; CULOT M., HENNAUT E., LIESENS L., *Archives d'Architecture Moderne. Collection A.A.M.*, Brussel, 1999.
- (8) VAN LAETHEM Fr., VANDENBREEDEN J., *Art Déco en Modernisme in België, Architectuur in het interbellum*, Brussel, 1996; VAN LOO A., *Repertorium van de architectuur in België van 1830 tot heden*, Mercatorfonds, Antwerpen, 2003.
- (9) HUYSMANS L., *L'intérieur moderne*, in *Le Home*, nr. 6, 30 juni 1914, pp. 265-269.
- (10) Voorlopig overzicht van het architecturale oeuvre van Léon Sneyers
 - 1900: - Atelier-woning A. Cortvriendt, Brussel, Nancystraat 6-8
 - 1902: - Tentoonstelling voor Sierkunsten, Turijn
 - Wintertuin, Brugmannlaan (integratie van het glasraam van het Belgisch paviljoen van Turijn)
 - 1903: - Cottage Labarre, Linkebeek
 - Monument du Bocq, Sint-Joost-ten-Noode
 - Hôtel Coppens, Kunstlaan, Brussel
 - Woningen, Kleine-Dalstraat 22-28, Sint-Joost-ten-Noode
 - 1904: - Winkelpui *Marjolaine*, voor fotograaf Peeters, Magdalenestraat 7, Brussel

◀ Glas-in-loodraam van L. Sneyers en A. Crespin voor het Belgisch paviljoen op de Tentoonstelling voor Sierkunsten van Turijn, 1902, sindsdien verwerkt in een wintertuin, in Brussel (foto auteur)

- Grafmonument Franz Wüllner, Keulen, in samenwerking met beeldhouwer Ch. Samuel
- 1905: - Congo- en andere paviljoenen, Wereldtentoonstelling Luik.
- 1906: - Salon voor Sierkunsten, Milaan
- Binneninrichting van het herenhuis Chapelle, Louizalaan, Brussel
- 1907: - Belgisch paviljoen, Biennale van Venetië
- Hôtel Waxweiler, Vergotesquare 33, Brussel
- Woning, Albertlaan 169, Vorst
- 1908: - Kunstgalerij van kunstschilder Franz Van Holder, Laussanastraat 10, Sint-Gillis.
- 1910: - Paviljoen van de Wetenschappen, Wereldtentoonstelling, Brussel
- Pianofabriek J. Oor (winkel en ateliers), Huidevettersstraat 114, Brussel
- 1911: - Grafteken familie Huys, begraafplaats van Brussel, Evere (i.s.m. J. Lecroart)
- 1913: - Paviljoen van de Wetenschappen, Wereldtentoonstelling, Gent

◀ De kamers op de gelijkvloerse verdieping van de woning (foto O. Pauwels)

►
De atelier-travee
van de woning
Cortvriendt
(foto O. Pauwels)

- *Ideal Home Exhibition*, Londen (vertegenwoordigt de Belgische sector)

- 1914: - Salon van het Boek, Belgische afdeling, Leipzig
- 1925: - Internationale Tentoonstelling voor Sierkunsten, Belgische sectie voor meubilair en interieuraankleding, Parijs
- 1926: - Eigen woning, Schepenvijl 21-23, Ukkel
- 1934: - Woning, Grasmusstraat 57, Ukkel
- 1935: - Paviljoen Fisch & Cie., Wereldtentoonstelling Brussel
- 1938: - Gebouw in Anderlecht (cfr. *Le Document*, nr 9, 1938)
- Huis Egger, Wolvendaellaan 101, Ukkel
- 1939: - verbouwing, Emile Jacqmainlaan 112, Brussel
- 1939-1948:
 - Magazijn van het Schildersbedrijf Bouté, Brussel
 - Magazijnen Peeters et Portenart, Sint-Gillis
 - Woning, Lausannastraat 10, Sint-Gillis.

- (11) PANDAVIENNE H., *Léon Sneyers et l'intérieur moderne*, in *Vienne-Bruxelles ou la fortune du Palais-Stoclet*, Brussel, A.A.M., 1987, pp. 47-57.

- (12) BRAL G.J., *Het woonhuis en het atelier Cortvriendt te Brussel*, in *De Woonstede door de eeuwen heen*, nr 113, 1997; zie ook, VAN BAREN D., *Notices concernant l'atelier de A. Cortvriendt*, onuitgegeven manuscript, 2004:

«La parcelle est large et peu profonde et la façade est orientée à l'ouest, ce qui incita Léon Sneyers à proposer une solution originale pour le plan et la façade. Le projet juxtapose deux entités. La partie atelier qui s'exprime à gauche de la façade par une travée étroite et haute, s'élargit à l'arrière où se situe l'atelier proprement dit. Ceci permet la prise de la lumière au nord, par le biais d'une grande verrière. Bien que cette dernière ne puisse apparaître en façade, Sneyers soulignera la dimension artistique du lieu par le biais d'une typologie spécifique largement ébauchée dans les réalisations des maisons-ateliers de Hankar. On retrouve le concept de tour médiévale, avec l'allure massive

et les pilastres coiffés, qui est le thème principal de la maison du peintre Bartholomé ainsi que le grand sgraffite, qui n'est pas sans rappeler l'hôtel Ciamberlani. La séparation totale entre l'atelier et l'habitation conduit au dédoublement des circulations verticales, ce qui n'est pas économe en place mais Sneyers intégrera un escalier ouvert entre l'espace de réception et l'atelier, préfigurant ainsi les maisons-ateliers des architectes du mouvement moderne telle la maison Lenglet de De Koninck.

L'habitation adopte la disposition inverse, avec une emprise plus grande en façade et une rétrécissement vers la cour arrière. Le plan est plus classique, mais Sneyers s'attachera à différencier chaque cheminée, chaque fenêtre, afin de conférer à chaque pièce, son indentité.

Sneyers dessine une façade volontairement pittoresque, asymétrique, avec trois travées toutes différentes. Il s'agit bien ici de différencier les deux entités fonctionnelles tout en conférant à l'ensemble une certaine unité. Sneyers ne se limitera pas à l'utilisation des mêmes matériaux pour les trois travées, certains éléments comme les balcons du premier étage créent un lien visuel entre les deux entités, tandis que les éléments architectoniques du rez-de-chaussée (soubassement en petit gramin, bandeaux en pierre d'Euville) et des corniches les différencient en groupant nettement les deux premières travées de l'habitation. Les sgraffites soulignent également ces distinctions de façon nuancée: l'emploi de couleurs identiques sujet/fond entre les sgraffites de l'atelier et celui de l'habitation».

- (13) Deze historische opnamen worden bewaard in het fonds Sneyers, A.A.M. Ingekaderd werden zij tentoongesteld in 1902 in het *Atelier van een kunstenaar* dat door Sneyers en Crespin ingericht werd in het Belgisch paviljoen van de Tentoonstelling voor Sierkunsten in Turijn. Foto's van dit atelier werden gepubliceerd in *The Studio*, 1902; BERTRAND Ch., VAN DIJCK L., *Rapport sur la conservation et la restauration des sgraffites rue de Nancy n° 6 et 8, à Bruxelles*, CFE Brabant, Brussel, 2003; GDALEVITCH J.-M., *Vitraux - Maisons rue de Nancy n°6-8*, sprl Gdalewitsch, Brussel, 2003; GROOTAERS J., *Restauratie en renovatie van een beschermd gebouw tot twee woonentiteiten - Nancystraat 6-8 1000 Brussel*, AM Consult bvba, Sint-Niklaas, 2003.
- (14) Deze fotografische opname wordt bewaard in het Sint-Lukas-archief, Brussel.
- (15) Stadsarchief Brussel, fonds Openbare Werken, dossier 70447.
- (16) Stadsarchief Brussel, fonds Openbare Werken, aanvraag van 20 juli 1949 door de nieuwe eigenaar L. Borremans, zaakvoerder van G. Borremans & Cie - Betonfabriek & bouwmaterialen.
- (17) Technische en administratieve gegevens:
Aankoop van het gebouw door het OCMW op 22 mei 1989. Beschermd als monument in januari 1998.
Oppervlakten: Nancystraat 6: gelijkvloers (kantoor), 61 m²; duplexwoning verdiepingen 1 en 2, 125 m². Nancystraat 8: triplexwoning, 135 m².
- (18) Het concept werd uitgewerkt door het Architectenbureau BOA, Brussel, olv arch. stedenbouwkundige Johan Van Dessel en architect Patrick Vonck. Architect Dominiek de Plantefève-Castrick stelde het volledige restauratie- en integratiedossier op. Hij stond in voor de hedendaagse invulling van de atelierruimte en de nieuwe badkamer- en keukenunits. Architect-restaurateur Denis van Baren had de dagelijkse leiding van de werf.

Mario Baeck
en Pol Vanneste

HET GEBRUIK VAN POLYCHROME BOUWKERAMIEK IN DE KUSTSTAD BLANKENBERGE 1890 - 1925

►
Loggia van de Villa
Albert (1893) aan
de Rogierlaan 17
met geglazuurde
tegeltabelaus met
landschapstaferelen
(foto O. Pauwels)

In Vlaanderen is een beperkt maar niet onbelangrijk segment van de gebouwen van 1880 tot 1940 in de gevel voorzien van polychrome tegeldecoraties van diverse aard. Men vindt talloze voorbeelden in zowat elke context terug: zowel in Vlaanderen als – zonder veel regionale verschillen – in Brussel en Wallonië, zowel in stedelijke als landelijke omgevingen, zowel in de burgerlijke als de religieuze bouwkunst, zowel bij openbare als privé-opdrachten, zowel voor louter decoratieve als voor meer commerciële doeleinden.

Ook aan de Belgische kust zijn in bijna alle badsteden talrijke typologisch interessante realisaties bewaard (1). Er zijn echter tussen de diverse kustgemeenten onderling aanzienlijke verschillen vast te stellen. In Blankenberge vallen zowel het aantal, de schaalgrootte als de kwaliteit van de vele realisaties onmiddellijk op, en dit niet alleen binnen de Belgische context. Want wie vandaag op zoek gaat naar vergelijkbare tegelrealisaties in de badsteden aan de Britse, Franse of Nederlandse Noordzeekusten (2) komt al snel tot de vaststelling dat

het tegelpatrimonium van Blankenberge uitzonderlijk rijk is. Een onderzoek naar de redenen voor deze overvloed leek ons dan ook op zijn plaats. Daarvoor zullen we eerst dieper ingaan op de stedenbouwkundige evolutie van de stad. Daarna schetsen we kort de opleving van de Belgische bouwkeramische industrie in de jaren 1890. In een derde luik analyseren we de belangrijkste bouwaardewerkrealisaties in Blankenberge om ten slotte af te ronden met enkele conclusies. Daarbij gaat onze aandacht ook naar de plaatselijke architecten die dit erfgoed realiseerden.

VAN VISSERSSTADJE TOT BADPLAATS VOOR DE GEGOEDE BURGERIJ

Vakantie nemen aan de kust raakte door de verbetering van het vervoer vanaf midden 19de eeuw in de betere milieus steeds meer ingeburgerd. Vanaf 1830 evolueerde Blankenberge van een vissersstadje naar een badplaats voor de gegoede burgerij. Aanvankelijk vooral bekend als het rustiger en goedkoper alternatief voor Oostende, met hetzelfde fijne zand, ontwikkelde het zich geleidelijk tot een badstad met een eigen karakter en specifieke accommodatie (3). Naast talrijke hotels kreeg het stadje een zeedijk met casino en pier. In de jaren 1890 werd het zowel aan de oostzijde als aan de westzijde aanzienlijk uitgebreid met wijken voor de

rijkere badgasten. Hierbij bleef het oude stratenpatroon in dambordvorm, dat tot de 15de eeuw teruggaat, behouden (4). Wel werd de bebouwing er in de tweede helft van de 19de eeuw en vooral in het eerste kwart van de 20ste eeuw sterk vernieuwd. Hierdoor is de periode 1890-1925 erg bepalend voor het bouwkundig erfgoed van Blankenberge.

De specifieke accommodatie die in deze context werd uitgebouwd, kwam voor de Belgische kust vrij vroeg tot stand. Al in 1835 werd een eerste strandzone voor het zeebaden, onder toezicht van een badwachter, afgebakend. Enkele jaren later verschenen de eerste badkarren op het strand, al gaat de eerste vermelding van twee houten strandcabines reeds tot 1788 terug. In 1840 werd een houten loopplank van 42 meter lang en 1,25 meter breed ter verbetering van de zeedijk aangebracht. In dat jaar verscheen ook het eerste paviljoen op de dijk. Vanaf de jaren 1840 werden binnen het historische dambordpatroon ook diverse hotels geopend. Ze zijn op publiciteitskaarten afgebeeld als neoclassicistische gebouwen van twee tot drie bouwlagen, zoals ze hier en daar in de oude kern nog bewaard zijn. In het seizoen van 1852 verbleven in deze hotels reeds 725 badgasten (5). In 1859 liet de Waalse ingenieur bij Bruggen en Wegen Leon Malécot aan de zeedijk een kursaal in Moorse stijl bouwen, naar plannen van de Brusselse architect Auguste Payen (6). Wat later volgden diverse prestigieuze hotels aan de dijk, zoals het *Grand Hotel des Bains* in 1864.

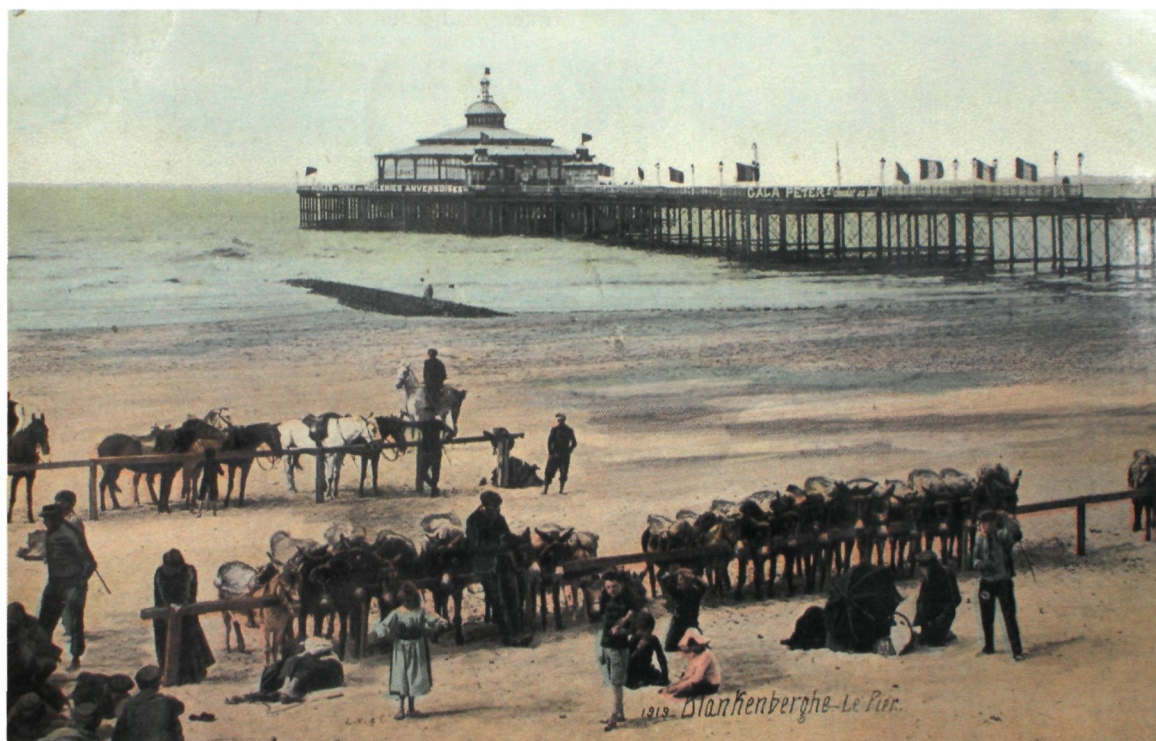
Voor de ontwikkeling van Blankenberge tot bloeiende badplaats was de treinverbinding met het binnenland van uitzonderlijk belang. In 1862 richtte de reeds genoemde Leon Malécot de *Compagnie du Chemin de fer de Bruges à Blankenberghe* op. En in 1868 stoomde de eerste trein vanuit Brugge het nieuwe station van Blankenberge (1863) binnen.

Vanaf 1871 maakte het stadsbestuur plannen om een eigen casino-kursaal te bouwen. Hiervoor werd de site van de in 1873 gesloopte Napoleontische uitkijktoren aangewend. De nationaal vermaarde architecten Octave Van Rysselberghe en Emile Hellemans wonnen in 1880 de architectuurwedstrijd (7). Zes jaar later opende het casino. Ondertussen was in 1884 het hoger genoemd kursaal tot een luxehotel omgebouwd.

Uniek voor de Belgische kust is de Blankenbergse pier. De eerste plannen hiervoor werden reeds in 1873 door een Londense firma ingediend.

▼ De zeedijk met neoclassicistische hotelgevel, het casinogebruik van architect Payen en het monument voor Lippens en De Bruyne (collectie Mario Baeck)

◀ De pier uit 1894 vormde een sterke aantrekkingspool voor het Blankenbergse kusttoerisme (collectie Mario Baeck)

Uiteindelijk werd de pier in 1894, als eerste op het vasteland, gebouwd in opdracht van de *Société Anonyme du Pier de Blankenberghe* naar ontwerp van de ingenieur E. Wyhowski uit Brugge en de Brusselse architect E. Hellemans.

Eveneens uniek zijn de drie trappen die de oude stad met de zeedijk verbinden. In 1882 werd eerst de houten Weststraattrap gebouwd, als verbinding met de lager gelegen Weststraat. Vervolgens werden in 1899 de Bakkerstraattrap en de Kerkstraattrap gebouwd als monumentale arduinen constructies in eclectische vormgeving naar ontwerp van architect E. Hellemans. De houten Weststraattrap werd tenslotte in 1922-1924 versteend.

Ondertussen nam het stadsbestuur ook initiatieven om de stad comfortabeler en hygiënischer te maken. In 1867 werd gasverlichting geïnstalleerd. Vanaf 1875 werden alle grachten en waterlopen in de stad overwelfd, al kwam een echt rioleringsstelsel er pas in 1894 (8). In 1893 werd een waterzuiveringscomplex met pompinstallaties gebouwd, en in 1898 werd hierop een watertoren aangesloten.

Naast het toerisme vormde de aanleg van de vissershaven ten westen van de stad in de jaren 1860 een tweede economische ontwikkelingspool. De houten staketsels en de vuurtoren vormden eveneens belangrijke elementen binnen de infrastructuur van de badplaats. Zo werd al in 1872 gewezen op de toeristische aantrekkingskracht van vooral het Oosterstaketsel (9). In 1908 werd de *Paravent* tussen de haven en het Leopoldpark opgericht. Dit windscherm moest de badgasten beschermen tegen slechte weersomstandigheden, maar fungeerde mo-

◀ De Kerkstraattrap uit 1899 legde de verbinding tussen de zeedijk en de achterliggende stadsuitbreiding (collectie Mario Baeck)

BESCHERMING VAN MONUMENTEN IN BLANKENBERGE VAN 1937 TOT 2003

Reeds in 1937, 1980, 1987 en 1998 werden beschermingsprocedures afgerond, dit voornamelijk voor kerkelijke en openbare gebouwen maar ook voor accommodatie van de kuststad. In het najaar van 2001 werd de inventaris van het bouwkundig erfgoed in de fusiegemeente Blankenberge opgestart. Al gauw bleek hieruit dat de kuststad nog een heel mooie belle époqueewijk rond de Sint-Rochuskerk (voornamelijk jaren 1890) en daarnaast ook nog heel wat panden met geglazuurde tegelversieringen en -tableaus bewaarde (eerste kwart 20ste eeuw). In de beschermingsvoorstellen die uit de inventarisatie voortvloeiden, werd dan ook de nodige aandacht aan deze beide aspecten besteed. Wat betreft het erfgoed van de huizen met tegelversiering werden zeventien panden als monument beschermd (twee beschermingsbesluiten van 2 mei 2003). In de belle époqueewijk rond de Sint-Rochuskerk werden de gaafst bewaarde ensembles geselecteerd: in zes pakketten werden in totaal 48 panden of samenstellen als monument beschermd (beschermingsbesluiten van 15 oktober 2003). Naast deze belle époque-architectuur werd nog meer kustinfrastructuur en -accommodatie beschermd zoals

◀ Bouwen door de eeuwen heen. Inventaris van het bouwkundig erfgoed voor de fusiegemeente Blankenberge. Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Afdeling Monumenten en Landschappen, 2003 (foto O. Pauwels)

onder meer het Oosterstaketsel, de vuurtoren en de pier.

Daarnaast vormt de inventaris van het bouwkundig erfgoed ook een basisinstrument voor het lokaal erfgoedbeleid.

(P.V.)

▼ De vissershaven met vuurtoren vormde een extra toeristische attractie (collectie Mario Baeck)

gelijk ook als sociale afscheiding tussen de vissersbevolking en de badgasten. Zo werd na de opening in 1888 van de vismijn ook de visverkoop uit het straatbeeld geweerd.

Al deze ontwikkelingen leidden tot een sterke groei van de badstad. In 1885 bijvoorbeeld verbleven er niet minder dan 17.718 badgasten te Blankenberge. Tien jaar later, in 1895, waren er dat reeds 30.244 (10).

UITBREIDING MET NIEUWE WIJKEN

Naast de uitbouw van hotelaccommodatie was er ook nood aan de ontwikkeling van wijken waar badgasten zich een privé (vakantie)woning konden bouwen. De stijging van het bevolkingscijfer van 1.980 inwoners in 1815 naar 5.860 in 1905 is

De Paravent (1908) tussen haven en Leopoldpark beschermt de badgasten tegen slechte weersomstandigheden (foto O. Pauwels)

symptomatisch voor deze evolutie. In het laatste kwart van de 19de eeuw werd de stad zowel ten oosten als ten westen met een gemiddelde van circa 50 bouwaanvragen per jaar uitgebreid (11).

Erg belangrijk bij de verdere stadsontwikkeling was de bouw van een nieuwe (seizoens)kerk ten behoeve van de badgasten. Rond 1875 besliste men om de aloude Sint-Antoniuserk niet uit te breiden, maar om ten oosten van de stad een nieuwe kerk te bouwen. De Blankenbergse architect Josef Hoste, die in de kuststad heel wat projecten realiseerde, maakte in 1876 op vraag van het stadsbestuur een ontwerp voor de vestiging van een nieuwe kerk op het einde van de Molenstraat. Daar werd in 1884-1889 naar zijn ontwerp de neoromaanse Sint-Rochuskerk gebouwd (12).

Rond deze kerk ontwikkelde zich vanaf de jaren 1890 een eerste nieuwe wijk voor welgestelde badgasten, ten westen afgebakend door de aloude Hoogstraat/Onderwijsstraat, ten noorden door de Graaf Jansdijk en ten zuiden door de Jules de Troozlaan. Het verkavelingsplan van 1889 nam

De Sint-Rochuskerk domineert de nieuwe stadsuitbreiding (collectie Mario Baeck)

het stedelijke urbanisatiemodel met lange straten in parallelstructuur en smalle parcellering van het oude dambordpatroon over (13). De eerste aanvraag om "in het kwartier der nieuwe kerk", ten oosten van de Hoogstraat, enkele straten aan te leggen was echter reeds in 1885 ingediend.

De buurt rond de kerk, waarvan de oudste panden uit 1892 en 1893 dateren, ontwikkelde zich tot een echte belle époqueewijk met typische bel-etageburgerhuizen, vaak met open loggia's. Ze werden hier

meestal als vakantiewoning gebouwd en worden zowel in de bouwaanvragen als in de naamgeving bijna altijd 'villa' genoemd.

Ook de straten kregen prestigieuze namen van nationale politici, leden van het koningshuis of lokale vooraanstaanden. Zo werd de Rogierlaan, aangelegd in de vroege jaren 1890, genoemd naar minister Charles Rogier (1800-1885). De straten ten noorden en ten zuiden van de Sint-Rochuskerk, vroeger nog *Place de l'Eglise* genoemd, kregen in 1901 de namen Prins Albertstraat en Prinses Elisabethstraat (14). De Descampsstraat en de Van Monsstraat tenslotte werden in 1901 genoemd naar de grondbezitters G. Descamps en M. Van Mons.

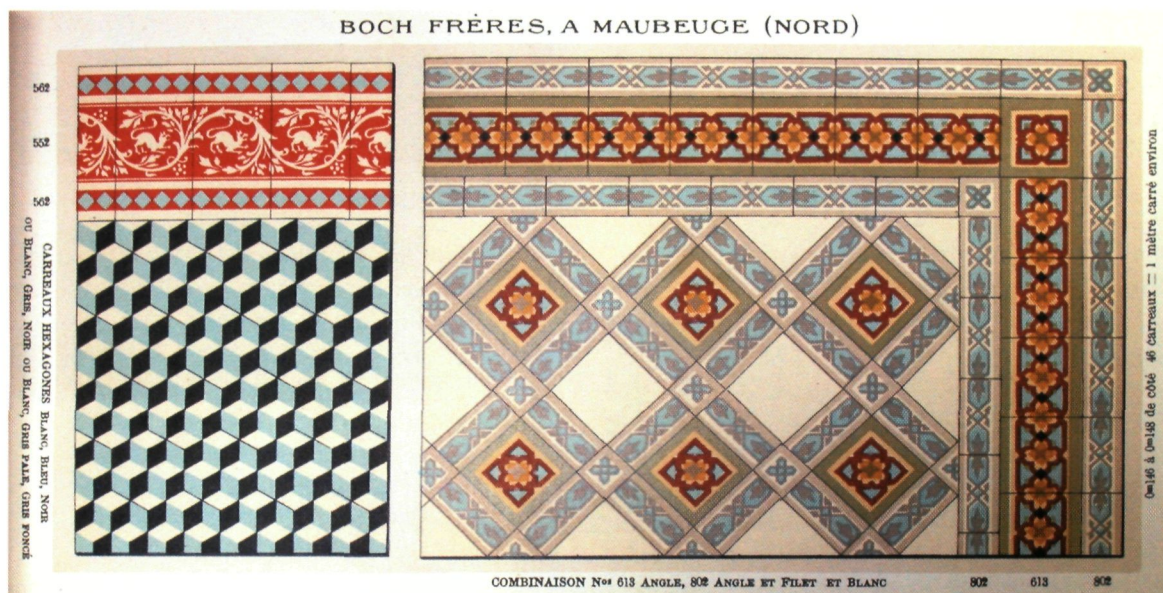
Een tweede uitbreiding, nu aan de westzijde van de oude stadskern, werd vastgelegd in het Algemeen plan van aanleg van 1894. Daarbij werd tussen de oude straten in dambordpatroon en de in de jaren 1860 aangelegde haven een nieuw stratenpatroon uitgetekend. De bebouwing in dit zogenaamde Westkwartier dateert overwegend uit het eerste kwart van de 20ste eeuw, met uitzondering van enkele bel-etageburgerhuizen uit de late jaren 1890. Het zijn burgerhuizen – en uitzonderlijk ook wel eens een handelshuis – met lijstgevels, voorzien van een bepleistering of van een parement van geglaazuurde baksteen. De huizen in deze wijk zijn minder rijkelijk uitgewerkt dan in de wijk rond de Sint-Rochuskerk. Open loggia's op de bel-etage ontbreken hier meestal.

▼ Boch Frères bracht aanbod van stijlen op de markt als eerste Belgische keramische vloertegels in diverse (collectie Mario Baeck)

DE OPLEVING VAN DE BELGISCHE BOUWKERAMISCHE INDUSTRIE IN DE JAREN 1890

In de tweede helft van de 19de eeuw kwam in België, naar Engels voorbeeld en net als in Duitsland en Frankrijk, geleidelijk een moderne bouwaardewerkindustrie van de grond (15). Vanaf circa 1850 werd in België en de direct omringende landen eerst voorzichtig begonnen met de productie van vloertegels volgens nieuwe technieken. Deze *encaustic tiles*, *carreaux incrustés*, gedecoreerde of gefigureerde grestegels werden aanvankelijk enkel door *Boch Frères* in La Louvière vervaardigd. Na het grote succes van deze eerste Belgische vloertegels op de wereldtentoonstelling van 1862 in Londen, waar ze met een medaille werden bekroond, werd de productie naar Louvroil bij Maubeuge (Frankrijk, département du Nord) overgebracht. Gestimuleerd door het grote succes van Boch ontstonden in de jaren die volgden een groot aantal andere fabrieken onder andere in Saint-Ghislain, Welkenraedt en Hemiksem.

De industriële productie van wandtegels en ander bouwaardewerk volgens moderne technieken werd door het grote succes van de vloertegel gestimuleerd. De wortels van deze specifieke productietak liggen in België voor een belangrijk deel bij de *Manufacture de céramique de Cureghem-lez-Bruxelles*, *Baudoux & Cie*. Wel werd deze *Manufacture de briques et de carreaux émaillés* reeds kort na 1895 door de eigenaars ontbonden, maar de machines werden naar Hasselt overgebracht waar onder de

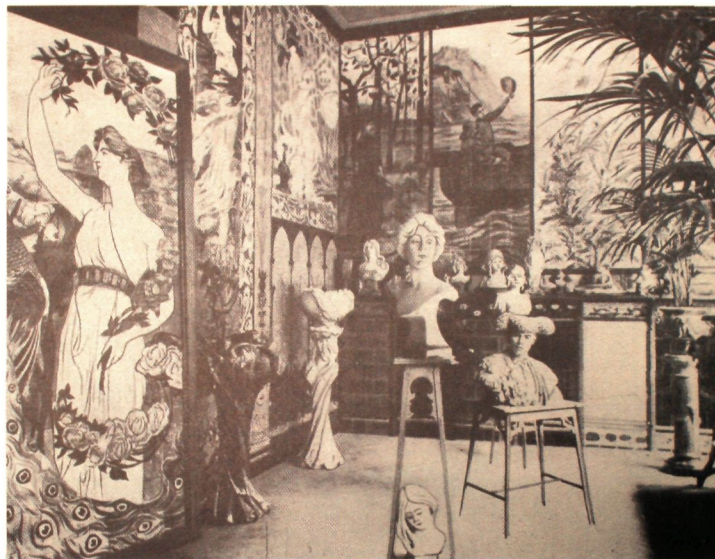
firmamaam *S.A. Manufacture de Céramiques Décoratives - Majoliques de Hasselt* een nieuwe en grotere aardewerkfabriek werd opgestart. Deze firma koos resoluut voor de vervaardiging van bouwkeramiek. Om deze voor België nieuwe producten aan de architecten kenbaar te maken liet de fabriek nog in 1895 een aparte brochure bij het bekende vakblad *l'Emulation* insluiten. De verkooptekst blaakte van zelfverzekerdheid over de vele kwaliteiten van het eigen product. Het aanbod in deze brochure is overweldigend: naast verschillende soorten wandtegels (*unis, gravés, cloisonnés ou à reliefs*) werden ook tegelfriezen en tegelpanelen met *paysages, sujets divers, personnages* aangeboden. Met dit gevarieerde aanbod trachtten producenten te voldoen aan een nieuw gegroeide behoefte aan een levendige architectuur – waarin ook kleuraccenten belangrijk werden geacht. Deze behoefte was in de loop van de 19de eeuw langzaam gegroeid.

De eerste belangstelling voor polychrome architectuur ontstond op het einde van de 18de eeuw, onder meer als reactie op het saai en academisch geworden neoclassicisme en werd ook duidelijk gestimuleerd door enkele verrassende archeologische vondsten zoals de ontdekking in 1885 door Auguste Marcel Dieulafoy van het paleis van Darius I en Artaxerxes II in Susa. De Franse archeoloog trof daar enkele merkwaardige basreliëfs van gekleurde en verglaasde baksteen aan, die hij naar Europa meebracht om aan een enthousiast publiek te tonen. In het midden van de 19de eeuw was in de Angelsaksische landen, ten dele geïnspireerd door renaissancevoorbeelden, een heroplevende belangstelling voor het gebruik van ongeglazuurde klei-ornamenten in de architectuur ontstaan. Dit resulteerde vanaf de jaren 1880 in een ware terracottarevival waarbij men vaak ook tegels van geglazuurde faïence als aanvulling op de terracotta-ornamenten gebruikte. Op het Europese continent groeide de belangstelling verder, zowel door Viollet-le-Ducs pleidooien voor een afwisselender architectuur als door verschillende spraakmakende realisaties op de wereldtentoonstellingen van 1867, 1878 en 1889 in Parijs, die een enorme impact hadden op architecten en op het grote publiek. Ten slotte greep men in de tegelindustrie vanaf het midden van de 19de eeuw onder invloed van de neogotiek graag terug naar middeleeuwse voorbeelden. Deze intense belangstelling voor historische relictten van de eigen nationale bouwkunst was ook in België één van de belangrijke aanleidingen voor de opleving van de gedecoreerde vloer- en wandtegels. In ons land was het decor van de eerste wandtegels van

de nieuwe generatie vaak geïnspireerd op de Delfts blauwe tegels. De fabriek van Boch in La Louvière bijvoorbeeld vervaardigde grote aantallen van dergelijke tegels met kopergravuredecor, terwijl Alfred William Finch en Anna Boch er gelijkaardige tegels met de hand beschilderden. Het feit dat in de 19de eeuw een groot aantal nieuwe gebouwentypes zoals spoorwegstations, hotels, stadhuisen, gerechtsgebouwen, bibliotheken, postkantoren, bankgebouwen, musea en theaters, openbare baden en toiletten, ziekenhuizen, sanatoria, scholen en pensionaten ontworpen werden, verklaart voor een deel de grote belangstelling voor en het massale gebruik van keramische vloer- en wandtegels. Deze meestal publiek toegankelijke gebouwen vereisten nieuwe gestandaardiseerde, duurzame en vooral ook gemakkelijk te onderhouden materialen. Op deze eisen speelde de tegelnijverheid dank zij steeds verder ontwikkelde productiemethoden, perfect in.

Het grote succes van de gedecoreerde vloer- en wandtegel was echter vooral te danken aan de tot de verbeelding sprekende realisaties uit de art nouveau na 1893. In tegenstelling tot de neogotische of neo-rennaissance gevelarchitectuur, waarbij de tegeldecoraties over het algemeen op een veel bescheidener manier in het geheel geïntegreerd werden, kreeg de tegelversiering nu een meer prominente rol. Bekende voorbeelden zijn het Majolicahaus van Otto Wagner (1898-1899) en het winkelgebouw Portois & Fix van Max Fabiani in Wenen (1899-1901), verschillende huizen van Antoni Gaudí in Barcelona, waaronder de Casa Vicens (1883-1888) en de Casa Batlló (1904-1906), en het Amsterdamse Beursgebouw van H.P. Berlage (1896-1903). Ook

▼
In de toonzaal van Helman te Brussel kon elke geïnteresseerde kennismaken met het ruime aanbod van tegelpanelen (collectie Mario Baeck)

DE ROL VAN EEN VRIJWILLIGERSVERENIGING

In 2000 startte de Vriendenkring Stadsgidsen Blankenberge met het project Art Nouveau Blankenberge. Al snel leidde het onderzoek naar lokaal illustratiemateriaal tot een rijk gestoffeerd overzicht van illustratieve gebouwen. Daarbij viel, naast smeedwerk en glas in lood, vooral de rijkdom aan geglazuurde tegelpanelen op. Hieruit groeide een eerste tentoonstelling eind 2000. Gestimuleerd door de vele positieve reacties, werd dit initiatief in juni 2001 herhaald en werd ook een themawandeling uitgewerkt, met bijhorende brochure en videofilm (67). Rond de bovenvermelde projecten werd regelmatig met het stadsbestuur overlegd. In de stedelijke werkgroep Historisch Erfgoed lichtte men het waardevol karakter van diverse woningen toe en pleitte men voor het behoud ervan. Verschillende eigenaars kregen advies bij het zoeken naar oplossingen voor problemen bij onderhoud, renovatie of restauratie.

De Vriendenkring stelde zich bovendien bij diverse beschermingsvoorstellen als een zeer actieve partner op door nadrukkelijk te pleiten voor opname van diverse panden, en nam ook een sterk burgerinitiatief door met een petitie aandacht te vragen voor het bedreigde *Maison Duysburgh* met interessant tegelpaneel.

In het Internationaal Jaar van de Vrijwilliger (2001) werd de Vriendenkring dan ook niet toevallig laureaat van de actie 20 x 50.000 ter ondersteuning van vrijwilligersverenigingen voor educatieve en sensibilisatieprojecten in de sector monumenten en landschappen, een organisatie van de afdeling Monumenten en Landschappen

◀ Kenteken art nouveau wandelpad, een initiatief van de Blankenbergse stadsgidsen (foto O. Pauwels)

van het ministerie van de Vlaamse Gemeenschap. Daarnaast ontving men ook nog de prestigieuze *Ford Motor Company Award* in de categorie Cultureel Erfgoed voor 2001.

Nieuwe initiatieven volgden. In 2002 werd in samenwerking met VTB-VAB een art nouveau wandelpad geopend. Voor de tentoonstelling *Blankenberge draagt zijn steentje bij* ter gelegenheid van Open Monumentendag 2003 werd het oorspronkelijke project verruimd naar de periode tussen de twee Wereldoorlogen met aandacht voor de art deco en de modernistische architectuur in Blankenberge (68). Door dit alles leverde deze lokale vereniging een belangrijke bijdrage tot de valorisatie van het gebouwde patrimonium waarbij ook maatschappelijk belangrijke discussies niet uit de weg werden gegaan.

(M.B.)

de toonaangevende architecten uit de Belgische art nouveau, Henry van de Velde, Paul Hankar en Victor Horta, vertoonden vrij snel belangstelling voor het gebruik van bouwkeramiek. Het is echter vooral in het oeuvre van jongere en minder bekende architecten dat men het gebruik van tegels, tegelpanelen of bouwkeramiek in overvloed aantreft. Het was dan ook geen toeval dat het succes van de Hasseltse fabriek tot navolging leidde. In 1897 richtte de architect-landmeter Célestin-Joseph Helman – net als Baudoux aandeelhouder

van de *Majoliques de Hasselt* – in Brussel het verkoopkantoor *Maison Helman céramiques d'art* op dat na de uitbouw van een eigen fabriek in Sint-Agatha-Berchem tot één van de belangrijkste Belgische producenten van tegelpanelen uitgroeide. De Helman-panelen werden uitgevoerd *à la main par des artistes céramistes* en dit in de meest uiteenlopende stijlen – zowel in renaissance-, Lodewijk XVI-stijl, neogotiek als in art nouveau. Eveneens in 1897 legde Georges Gilliot in Hemiksem aan de Rupel de basis voor de bijzonder succesvolle vloer-

Nr. 129
Bijlage bij
M&L 23/5
sept.-okt.
2004

Literatuur

Jo Braeken

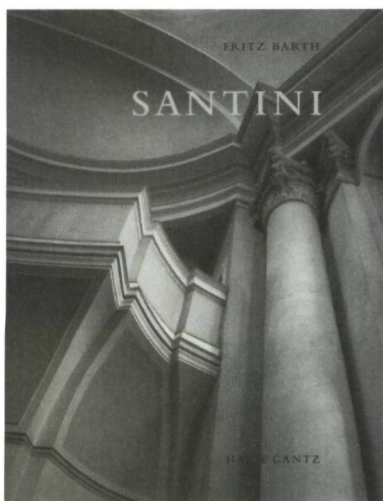
DE KEUZE VAN M&L

Santini 1677-1723

Ein Baumeister des Barock in Böhmen
Fritz Barth

Ostfildern-Ruit, Hatje Cantz Verlag,
2004, 440 p., ISBN 3-7757-1468-5

Monografie over de Praagse bouwmeester Johann Blasius Santini Aichel (1677-1723), één van de meest succesvolle architecten uit de vroege 18de eeuw, die in Bohemen een even heterogeen als omvangrijk oeuvre naliet, waarin vooral een groep onvervalst barokke gebouwen in een uitgesproken gotisch kleedje, een uitzonderlijk talent verraadt. Tien van zijn meest kenmerkende realisaties worden in detail geanalyseerd: van de broze pseudogotiek van de Münster in Sedletz, over de spectaculaire gotisch barokke collage van benedictijnenkerk in Kladrau, tot het grandioze, anachronistisch 'kubisme' van de Nepomucenuskerk in Saar. De stijl- en vormevolutie wordt in evenveel essays toegelicht.

Émile Vaudremer 1829-1914

La rigueur de l'architecture publique
Alice Thomine

Parijs, Picard, 2004, 384 p.,
ISBN 2-7084-0630-2

Studie over Émile Vaudremer, één van de grootmeesters van de Franse overheidsarchitectuur uit de tweede helft van de 19de eeuw, die zich onderscheidde door een gedepouilleerde symbiose van het 'Beaux-Arts'-classicisme en de structurele gotiek van Viollet-le-Duc. Zijn carrière in tal van openbare ambten raakte zowat alle programma's van het publieke domein, in het bijzonder de lycea van de Ille République, en verbond hem met de grote projecten van zijn tijd. Tot zijn bekendste werken behoren de Santé-gevangenis en Saint-Pierre-de-Montrouge in Parijs. Zijn atelier ontving de eerste architectuurstudenten uit de Verenigde Staten.

À la rencontre d'Adrien Blomme 1878-1940

Sa vie, son oeuvre racontées par
Françoise Blomme

Françoise Blomme
Brussel, CIVA, 2004, 240 p.,
ISBN 2-930391-05-07

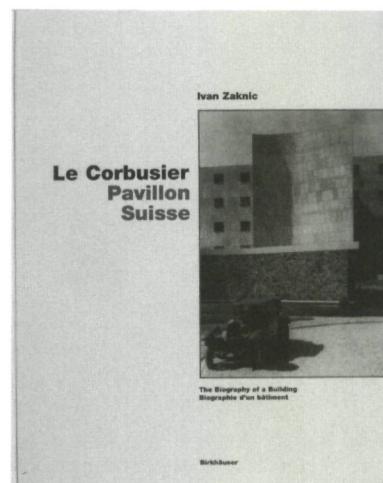
Monografie over Adrien Blomme (1878-1940), architect van de Brusselse hogere burgerij en één van de sleutelfiguren van het Belgische interbellum. Onderhoudend portret door kleindochter architect Françoise Blomme, opgevat als een intieme familiechroniek, een inkijk in de Brusselse beau monde en bovenal het relaas van een veelzijdige praktijk. Een boeiende analyse van een oeuvre, dat aanvankelijk balanceert tussen art nouveau en Beaux-Arts, dat experimenteert met rationaliteit en Arts & Crafts in de Cité van Winterslag, en dat zijn apotheose vindt in het monumentale modernisme van grootstedelijke bouwprogramma's als Cinéma Métropole en de Brouwerij van Wielemans, en de gedistingeerde art deco van statige stadswoningen, appartementsgebouwen en villa's.

Le Corbusier - Pavillon Suisse

The Biography of a Building,
Biographie d'un bâtiment

Ivan Zaknic

Basel, Birkhäuser, 2004, 416 p.,
ISBN 3-7643-0009-4

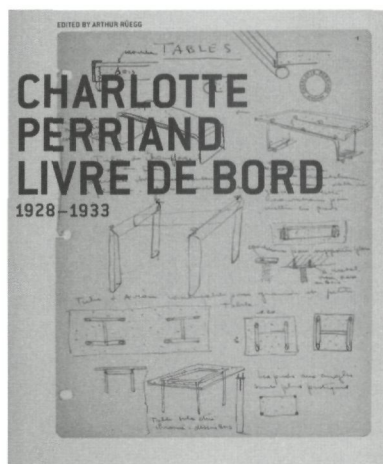
Tweetalige (Engels/Frans), beklijvende studie gewijd aan één van de meest toonaangevende realisaties van Le Corbusier (1887-1965), het "Pavillon Suisse" uit 1930-33, het eerste moderne gebouw in de Parijse Cité Universitaire, een zowel technisch als esthetisch hoogst innovatieve, collectieve 'machine à habiter', ontstaan uit de studie van middeleeuwse kloosters en de idealen van de 'cité radieuse'. Elk aspect van het gebouw, van de socio-politieke context, het ontwerpen en bouwproces, de betekenis en receptie, tot de opeenvolgende renovaties door Le Corbusier zelf, worden in detail geanalyseerd.

Charlotte Perriand - Livre de bord 1928-1933

Arthur Rüegg (red.)

Basel, Birkhäuser, 2004, 288 p.,
ISBN 3-7643-7037-8

Fraai uitgegeven, zorgvuldig geannoteerde facsimile van het recent ontdekte "Livre de bord", een compendium van nota's, schetsen, foto's, plans en brochures samengesteld door de Franse meubel- en interieurontwerper Charlotte Perriand (1903-1999), in de periode van samenwer-

king 'als drie vingers van één hand' met Le Corbusier en Pierre Jeanneret. Deze persoonlijke documentatie met betrekking tot zitmeubels enerzijds en casiers anderzijds, werpt een nieuw licht werpt op de ontwikkeling van designiconen als de "fauteuil grand comfort" en de "chaise longue basculante" uit de pioniersjaren van het metalen meubel, die in een beklijvend essay worden toegelicht.

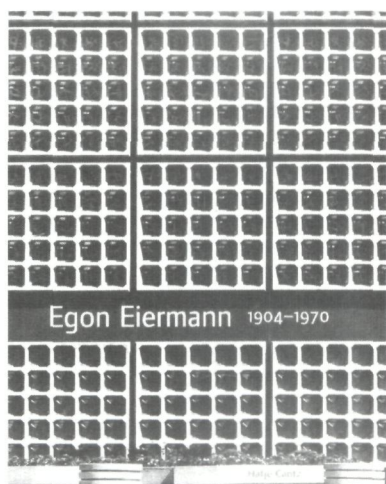
Egon Eiermann 1904-1970

Die Kontinuität den Moderne

Annemarie Jaeggi (red.)

Ostfildern-Ruit, Hatje Cantz Verlag, 224 p., ISBN 3-7757-1436-7

Monografie over Egon Eiermann (1904-1970), modernist van de tweede generatie die als geen ander een stempel heeft gedrukt op het naoorlogse Duitsland, en met het veelgeprezen Duits Paviljoen op Expo 58 een

internationale reputatie vestigde. Zijn oeuvre, gekenmerkt door transparantie, constructieve logica, materiaalzuiverheid en raffinement, omvat ook een aantal succesvolle meubelontwerpen. Een tiental essays behandelen diverse aspecten van zijn werk en loopbaan, gevolgd door een presentatie van 24 van zijn bekendste realisaties, waaronder de Kaiser-Wilhelm-Gedächtniskirche in Berlijn, het Abgeordnetenhaus in Bonn, de Olivetti Zentrale in Frankfurt am Main, en de bekende klapstoel SE 18.

Eladio Dieste

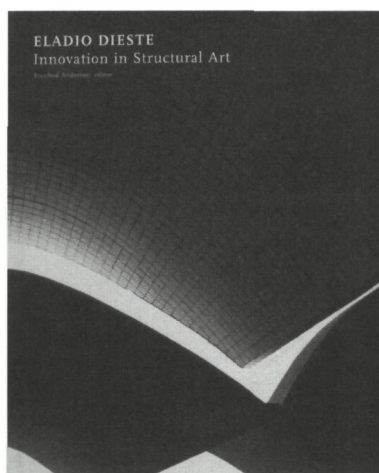
Innovation in Structural Art

Stanford Anderson (red.)

New York, Princeton Architectural

Press, 2004, 264 p.,

ISBN 1-56898-371-9

Fraai geïllustreerde monografie over de Uruguayaanse ingenieur Eladio Dieste (1917-2000), auteur van een merkwaardig oeuvre binnen de sfeer van het kritisch regionalisme, dat structurele innovatie koppelt aan een verbluffende esthetiek. De 22 gedocumenteerde realisaties tonen een consequente toepassing van versterkt baksteenmetselwerk, dat functionele bescheiden bouwprogramma's voor industrie, landbouw en handel verheft tot uitzonderlijke monumentaliteit, en bescheiden cultusgebouwen hult in robuuste mystiek. Diverse essays behandelen de technische en vormelijke aspecten van het werk, aangevuld met drie geschriften van Dieste zelf, een oeuvrelijst en een bibliografie.

De kritiese jaren zeventig

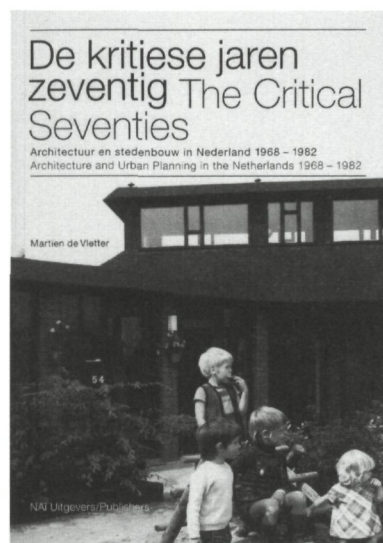
Architectuur en stedenbouw

in Nederland 1968-1982

Martien de Vletter

Rotterdam, Nai Uitgevers, 2004,

260 p., ISBN 90-5662-383-4

Tentoonstellingscatalogus gewijd aan de architectuur en de stedenbouw van de jaren 1970, jaren die Nederland grondig veranderden, hip en trendsetend voor de een, dogmatisch en star voor de ander. Kritisch ingeleid en ingedeeld volgens tijdsgebonden begrippen als Ontmoeting, Experiment, Menselijke maat, de Herontdekking van de stad en Variatie, getuigen markante bouwprojecten van onder meer Piet Blom, Theo Bosch, Herman Hertzberger, Jan Verhoeven en Ben Loeraker en Carel Weeber van een verscheidenheid van ontwerpopvattingen met name in de woningbouw en de gemeenschapscentra, onder invloed van een sociaal-maatschappelijke context van inspraak en actie, stedelijk verval en nieuwe stedelijkheid.

Louis I. Kahn Houses 1940-1974

Yutaka Saito

Tokyo, Toto, 2003, 316 p.,

ISBN 4-88706-228-1

Tweetalige publicatie (Engels/Japans) gewijd aan de privé-woningen van de Amerikaanse architect Louis I Kahn (1901-1974), de grootmeester van het verfijnde detail, de eenvoud aan

materialen, de formele abstractie en de zuivere monumentaliteit, wiens bekendste werken als het Kimbell Art Museum, de Richards Medical Research Building en het Salk Institute tot stand kwamen in de laatste twee decennia van zijn leven. Vooral visuele presentatie met gedetailleerd plannenmateriaal van twintig woningprojecten uit de periode 1940-1974, een vijftal – Korman, Fisher, Esherick, Shapiro en Weiss – in extenso gevat in een verbluffend atmosferische fotografie.

De Sint-Ludgeruskerk van Zele met het Van Peteghemorgel
Emiel Verstrepen
Gent, Provinciebestuur Oost-Vlaanderen, 2004, 80 p.

Beknopte monografie in de reeks Kleine Cultuurgidsen van het Provinciebestuur Oost-Vlaanderen, gewijd aan de Sint-Ludgeruskerk van Zele, een barokke kerk door Jan-Baptist Vrijeels uit 1699-1718 in oorsprong opklimmend tot een romaans bedehuis. Gedetailleerde bouwgeschiedenis en inventaris van meubilair en kunstschaten. Bijgevoegde CD met orgelmuziek uitgevoerd door titularis-organist Antoon Fauconnier op het bekende Van Peteghemorgel (1777-1780).

Pencil Points Reader
A Journal for the Drafting Room 1920-1943
George E. Hartman en Jan Cigliano (red.)
New York, Princeton Architectural Press, 2004, 654 p., ISBN 1-56898-352-2

Facsimile van een selectie van om en bij de 160 artikels uit de 23 jaargangen van het Amerikaanse architectuurtijdschrift *Pencil Points*, in 1920 ontstaan uit *The Architectural Review* als een spreekbuis van de traditionele 'Beaux-Arts'-stroming en in 1943 opgegaan in *Progressive Architecture* als een arena voor voor- en tegenstanders van het modernistisch architectuurdebat. Vrijwel exclusieve aandacht voor klassieke representatie-

technieken maakte ten tijde van de Depressie plaats voor systeembouw, moderne infrastructuur en grootschalige overheidsprogramma's, terwijl de jaren 1930 de introductie zagen van onder meer Gropius, Le Corbusier en Mies van der Rohe.

Zwei deutsche Architekturen 1949-1989
Marco De Michelis, Hartmut Frank, Simone Hain
Stuttgart, Institut für Auslandsbeziehungen (www.ifa.de), 2004, 226 p.

Tentoonstellingscatalogus gewijd aan de architectuurevolutie in de Bondsrepubliek Duitsland en de Duitse Democratische Republiek vanaf de start van de wederopbouw in 1949 tot de hereniging in 1989. Herbekeken vanuit een gemeenschappelijk perspectief, binnen de culturele en socio-economische context van beide regimes, worden de verschillen en overeenkomsten van het architectuurdebat blootgelegd, en dit aan de hand van 22 kenmerkende bouwopgaven onderverdeeld in 5 thema's: staat, cultuur en geloof, wonen en vrije tijd, opvoeding en onderwijs, handel en verkeer. Inleidende essays belichten de evolutie in Oost en West, en de receptie van de Duitse architectuur in Italië.

De ring van Sint-Dunstan
De voormalige Sint-Pietersabdij en haar kunstpatrimonium
Elisabeth Dhanens

Gent, Provinciebestuur Oost-Vlaanderen, 2003, 190 p., ISBN 90-74311-458

Studie gewijd aan de bouwgeschiedenis en de uitrusting van de abdijkerken van Sint-Pieter op de Gentse Blandijnberg, die voorafgingen aan de huidige barokke Onze-Lieve-Vrouw-Sint-Pieterskerk. Reconstructie van acht eeuwen abdielven in de context van opkomst en bloei van het graafschap Vlaanderen, te beginnen met de askapel, het mausoleum van de eerste graven van Vlaanderen, en de preroomaanse basiliek uit de 10de eeuw, tot de gotische bouwcampagnes, de kunstschaten uit de 15de en de 16de eeuw, de kerkschat en de graftombes van de abten.

Van klei tot kerk
Baksteengotiek in de Kempen
Serge Migom
Antwerpen, Provinciebestuur Antwerpen – Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen, 2004, 88 p., ISBN 9076099596

Eerste deeltje uit een attractieve en toegankelijke reeks erfgoedgidsen van de Provincie Antwerpen. *Van klei tot kerk* gaat op zoek naar de origine van de Kempense baksteengotiek, het 'arme' materiaal waarmee van de 14de tot de 16de eeuw niet alleen eenvoudige dorpskerken werden opgetrokken maar ook grootse constructies als de Sint-Catharinakerk en het stadhuis van Hoogstraten, en die in de 19de eeuw met onder meer de abdij van Tongerlo een waardige revival kende. Naast het beroemde bouwmeestersgeslacht Keldermans krijgen ook steenbakkers, veldovens en leemputten de nodige aandacht.

Vesting Ieper
Wandeling in een historisch landschap
Lieven Stubbe, Dominiek Dendooven, Johan Termote en Philippe Vanderghote
Antwerpen, Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen, 2004, 60 p., ISBN 90-76099-56-1

Aanstekelijke wandelgids voor de Vesting Ieper, één van de best bewaarde stadsvestingen van Vlaande-

ren, die de afgelopen 10 jaar werd geherwaardeerd tot een aantrekkelijk geheel van unieke monumenten en landschappelijke kwaliteiten. De uitgestippelde vestingroute voert doorheen tien eeuwen vestingontwikkeling en stadsgeschiedenis, van het Hollandse Kruitmagazijn naar de Bourgondische hoektorens, van de Franse bastions naar de Spaanse citadel en van de Rijselpoort naar de Menenpoort, waarbij ook de ondergrondse vestingruimtes hun geheimen onthullen.

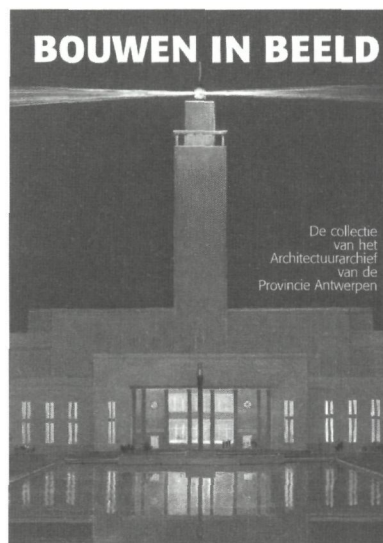
Voor alle reacties:
Jozef.Braeken@lin.vlaanderen.be

De boeken liggen ter inzage in de bibliotheek van het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed (VIOE)
Koning Albert II-laan 19 bus 5
1210 Brussel
(tijdens de kantooruren)

Jo Braeken

BOUWEN IN BEELD

Al meer dan een decennium verzamelt het Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen (APA) archiefcollecties, gericht op architectuur, stedenbouw, ruimtelijke ordening en landschapsarchitectuur, interieurinrichting en meubelontwerp in de provincie Antwerpen sinds 1800. Bouwen resulteert immers niet alleen in een gebouw, maar laat ook tal van andere sporen na die bescherming en studie verdienen: plannen en tekeningen, foto's en correspondentie, maquettes en meubelstukken. Vaak hebben dergelijke objecten niet alleen een documentaire, maar ook een artistieke waarde. Ze bieden een blik achter de schermen van de architectuur, tonen hoe uit de interactie van architect en opdrachtgever een project uitgroeit tot een gebouw. De provincie Antwerpen

heeft hiermee in stilte een pioniersrol vervuld die nu ook zichtbaar mag worden voor het publiek, niet alleen met een boeiende tentoonstelling (tot 31 oktober in de Koningin Fabiola-zaal, Jezusstraat 28, 2000 Antwerpen, dinsdag-zondag 10-17u), maar ook met een goed gedocumenteerd en fraai uitgegeven boek, beide onder de titel *Bouwen in beeld. De collectie van het Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen*.

Op het einde van de jaren 1980 trachtte de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen (KCML) de Vlaamse provinciebesturen te mobiliseren voor het behoud van dit bijzonder kwetsbare 'papier' erfgoed. Als enige provincie in Vlaanderen ging Antwerpen op deze oproep in, en bouwde vanuit de Dienst Cultureel Erfgoed de laatste vijftien jaar in stilte maar stelselmatig een architectuurarchief op. Momenteel telt de verzameling een vijftigtal fondsen, en biedt zo een mooi, maar nog onvolledig beeld van de Antwerpse architectuurgeschiedenis van de laatste tweehonderd jaar. Vooral de eerste helft van de twintigste eeuw is goed vertegenwoordigd, met een representatieve selectie voor de Antwerpse interbellumarchitectuur. De meeste van de fondsen in dit architectuurarchief zijn afkomstig van privé-architecten, waaronder ronkende namen die een belangrijke plaats innemen in onze nationale architectuurgeschiedenis zoals Leon Stynen, Eduard Van

Steenbergen, Alfons Francken, Stan Leurs, Paul Smekens, Walter Van Den Broeck, Jef Huygh, Jozef Smolderen en Jul De Roover. Ook 'minder' bekende of vooral lokaal actieve architecten komen aan bod, zoals Camille Bal uit Boom, Cornelius Sol uit Lier, Simon Van Craen uit Mechelen, René Van Steenberghe uit Turnhout, figuren die zelden de vakliteratuur halen maar het historische beeld van de bebouwde omgeving mee bepalen. Andere schenkers zijn bouw- of immobiel-firma's zoals Engetrim dat instond voor de verkaveling van de Antwerpse wijk Zurenborg met de Cogels-Osylei, en verder vakverenigingen zoals de Koninklijke Maatschappij der Bouwmeesters van Antwerpen.

De collectie is het resultaat van een gericht prospecteren en verzamelen tijdens de voorbije jaren, waarbij alle tijdvakken en alle regio's van de provincie werden betrokken in de zoektocht. De collectievorming richt zich nooit alleen op de mooie tekeningen, maar altijd op gehele of zo volledig mogelijke archieven. Het geeft te denken welke verborgen schatten vandaag het daglicht hadden kunnen zien, mochten alle Vlaamse provincies de oproep van de KCML hebben opgevolgd. Erger, het geeft te vrezen hoeveel architectuurarchieven er de afgelopen vijftien jaar door veronachtzaming in de andere provincies verloren zijn gegaan.

Het boek *Bouwen in beeld, De collectie van het Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen*, onder redactie van Dirk Laureys, sinds jaar en dag de drijvende kracht achter het APA, biedt een selectie van tientallen archief-fondsen. Vier stevig onderbouwde, inleidende artikels behandelen de vier hoofdperioden die ook het zwaartepunt van de collectie vormen, waaraan heel wat nieuwe inzichten en feitenmateriaal konden worden onttrokken. Zij bieden niet alleen een aantrekkelijk en goed gedocumenteerd overzicht van de bouwkunst in stad en provincie Antwerpen, gedurende de 19de en 20ste eeuw, maar laten ook toe de gerepertorieerde archieven in hun historische context te situeren.

De 19de eeuw, *Bouwen van revolutie tot wereldbrand* is geschreven door Serge Migom. *Bevlogen van vernieuwing. Art nouveau in stad en provincie Antwerpen*, is het werk van Stefaan Grieten. Voor de bijdrage over het interbellum, *De architectuur in een stroomversnelling. Art deco, modernisme et traditionalisme in de provincie Antwerpen* tekende Dirk Laureys. De naoorlogse periode tenslotte, *Bouwen van 1945 tot 1975*, wordt behandeld door Tijl Eyckerman. e archiefondsen worden in alfabetische volgorde gepresenteerd, telkens met een uitgebreide biografische nota, een selectie van de in het fonds aanwezige projecten met een korte verklaring over de omvang en de aard van het fonds, een literatuurlijst en een ruime keuze aan illustraties. Het geheel vormt aldus niet zomaar een fondscatalogus van het APA, maar een aangenaam en degelijk naslagwerk.

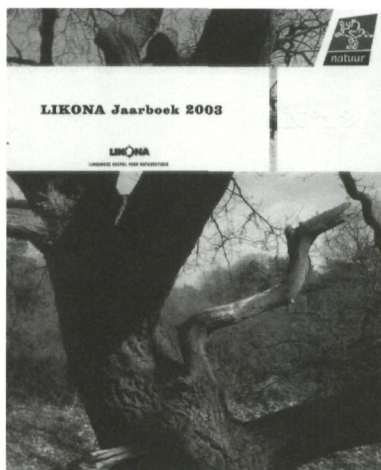
Bouwen in beeld

De collectie van het Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen Dirk Laureys (red.), Willem Aerts, Tijl Eyckerman, Stefaan Grieten, Serge Migom en Els Spitaels Provincie Antwerpen en Brepols Publishers, 2004, 333 p., ISBN 90-5622-058-6 Prijs: € 49

Johan Lambrix

13de JAARBOEK LIMBURGSE KOEPEL VOOR NATUURSTUDIE

Naar jaarlijkse gewoonte publiceert het provinciebestuur het LIKONA-jaarboek. Ondertussen zijn we aan de dertiende uitgave. Dit boek is een jaarlijks overzicht van de natuurstudie in Limburg en wordt samengesteld aan de hand van wetenschappelijke werken over de natuur in Limburg. Het zijn voornamelijk de vrijwilligers van LIKONA, de Lim-

burgse Koepel voor natuurstudie, die hiervoor zorgen.

In deze dertiende editie komende volgende onderwerpen aan bod:

Prioritaire soorten voor het Limburgse natuurbesluit

Sandra Colazzo en Dirk Bauwens

In het eerste artikel beschrijven de auteurs de selectie van de 'Limburgse Soorten': soorten waarvoor Limburg in een Vlaamse context belangrijk is. Hieruit blijkt dat Limburg een zeer groot aandeel van de Vlaamse biodiversiteit herbergt. Veel soorten komen uitsluitend of vooral in Limburg voor. Het artikel geeft ook de soortenlijsten van de hogere planten, mieren, sprinkhanen, libellen, dagvlinders, vissen, amfibieën en reptielen, broedvogels en zoogdieren. Aan de hand van die soortenlijsten en de verspreidingsgegevens, kan iedere betrokkene aan de slag om beschermingsinitiatieven te nemen. De provincie wil in de komende jaren de gemeenten en andere verantwoordelijken aansporen om in dit kader actief te worden.

Relicten uit de ijstijd in de Mombeekvallei

Roland Dreesen

Roland Dreesen beschrijft relictten uit de ijstijden, merkwaardige zeshoekige patronen enkele meters diep in de ondergrond, die tijdelijk aan de oppervlakte kwamen bij bouwwerken in de Mombeekvallei in Sint-Lambrechts-Herk (Hasselt). Zij leren ons wat over o.a. het klimaat in onze streken van de laatste tienduizenden jaren geleden.

Bijzondere plantengroei op de Limburgse mijnterrils

Luc Vanoppen en Lily Gora

In dit jaarboek komen de mijnterrils uitgebreid aan bod. Luc Vannoppen en Lily Gora beschrijven de plantengroei op deze kunstmatige biotopen en vergelijken de plantengroei met die van zowat tien jaar geleden. Er blijken heel speciale en zeldzame soorten te staan: pioniers, kalkminnende en zouttolerante soorten. De hermodulering van de terrils had een positief effect op de plantengroei. Ze stellen voor dat het beheer van de terrils gericht wordt op het behouden van open grazige vegetaties.

De rijke fauna van het mijnterrein van Eisden-Lanklaar

Jorg Lambrechts, Eugene Stassen, Mischa Indeherberg, Gert Van De Genachte, Marc Janssen en Jan Gabriëls

Jorg Lambrechts en collega's beschrijven voor de eerste maal zeer gedetailleerd de spinnen, loopkevers, dagvlinders, libellen, amfibieën en broedvogels van het gehele mijnterrein van Eisden-Lanklaar. Op de terrils komt een groot aantal zeer zeldzame rode lijst-soorten voor, meestal kalkminnende en/of warmteminnende soorten. Ook de aanwezigheid van brede onverharde paden met droge delen en natte, waar plasjes blijven staan, zijn zeer belangrijk voor specifieke soorten. Halfopen biotopen zoals bosranden, weinig begroeide, vochtige grindstroken en rietpartijen hebben allemaal een unieke fauna. Het geheel van die diverse biotopen met telkens hun unieke fauna maakt dat het gebied een enorme ecologische waarde heeft.

Aandacht voor de Zeggekorfslak (Vertigo moulinsiana) in Limburg

Thomas Lemmens

De Europese Habitatrichtlijn (bijlage 2) bevat vier soorten ongewervelden die zeer bedreigd zijn en waarvoor elke lidstaat van de Europese Unie beschermingsmaatregelen moet nemen. De zeggekorfslak, een klein slakje, maar zeer belangrijk als gevoelige indicatorsoort voor kalkrijke moerasvegetaties staat op deze lijst. Thomas Lemmens zocht en vond in

een aantal beekvalleien in Haspengouw (Tongeren, Kortesseem, Heers, Riemst, Diepenbeek) én in de wateringen van Lozerheide in Bocholt de zeggekorfslak.

In één gebied, de Molenbeemd in Riemst, werd het aantal slakken in de loop van het jaar gevolgd, werden terreinen met verschillende vochtigheid vergeleken en de verhouding volwassen/juvenielen werd onderzocht. De vondst van de nog zeldzamere en ook Europees beschermde Nauwe korfslak was opmerkelijk.

De Kamsalamander in Tommelen: een unieke waterdraak

Sarah Descamps en Peter Baert

Dat er kamsalamanders zitten in de bommenkraters van Tommelen in Hasselt is bekend. Echter niet hoe groot de populatie is. Sarah Descamps en Peter Baert onderzochten die populatie aan de hand van het vangen en hervangen van de individueel herkenbare individuen van deze opmerkelijke 'waterdraak'. Zij konden berekenen dat er tussen de 369 en 521 mannetjes en tussen 206 en 516 wijfjes zitten. Het is dus een grote en belangrijke populatie van deze ook weer Europese soort.

Habitatselectie voor burchtlocaties bij de Europese Das (Meles meles) in Haspengouw en Voeren

Thomas Scheppers, Peter Baert, Jan Stevens, Frans Ollivier

Thomas Scheppers en collega's bestudeerden welke landschapkenmerken de das verkiest om zijn burcht te vestigen. Hierbij vergeleek hij Haspengouw en Voeren. De das zoekt voor zijn burchtlocatie vooral dekking met bomen en struiken, hellingen naar het zuiden gericht en blijft uit de buurt van versturende elementen zoals bebouwing en grotere wegen. In de omgeving van de burcht verkiest hij graslanden, maïsakkers en kleine landschapselementen zowel in Voeren als Haspengouw. In Voeren selecteert hij bovendien bossen, in Haspengouw graanakkers.

Zoals jaarlijks bevat ook deze editie nog een bespreking van een tachtigtal publicaties over de meest uiteen-

lopende aspecten van natuurstudie in Limburg van het afgelopen jaar.

Beheerplannen voor natuurterreinen, evaluatie van natuurverbindingen, waarnemingen van zeldzame paddenstoelen, planten, mieren, resultaten van afvissingen en bijzondere vogelwaarnemingen zijn maar een greep uit de vele becommentarieerde artikels.

Van elke werkgroep is er een jaarverslag opgenomen waarin bijzondere resultaten van het afgelopen jaar worden voorgesteld.

Een schat aan informatie voor iedereen die met de Limburgse natuur begaan is.

Het jaarboek is op een prachtige manier uitgegeven met talrijke mooie kleurenfoto's en duidelijke en overzichtelijke schema's en tabellen.

Je kan het jaarboek bestellen door € 10 over te schrijven op rekeningnummer 000-0400447-31 van het Provinciaal Natuurcentrum, Ontvangsten, Domein Bokrijk, 3600 Genk met de vermelding 'LIKONA Jaarboek 2003'.

De vorige jaarboeken zijn nog in voorraad voor wie zijn/haar reeks wil vervolledigen.

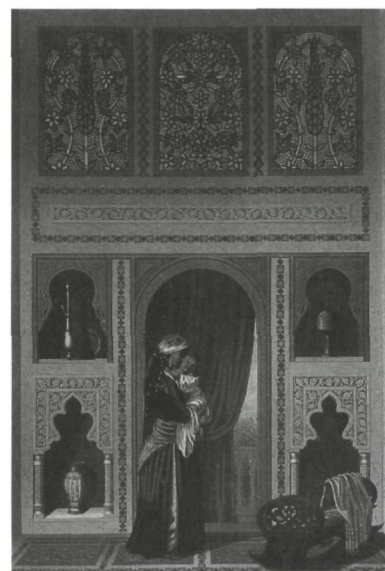
LIKONA-secretariaat
Provinciaal Natuurcentrum,
Het Groene Huis
Domein Bokrijk, BE-3600 Genk
tel. 011 26 54 62, fax 011 26 54 55
e-mail: likona@limburg.be
website: www.limburg.be/likona

Tentoonstellingen

Marjan Buyle

FATA MORGANA. EEN SCHATKAMER VOL NEDERLANDSE ORIËNTALISTEN

Het Noordbrabants Museum in 's Hertogenbosch richt de schijnwerpers resoluut op het Oosten, met een breed opgezette cultuurhistorische tentoonstelling over het Oriëntalisme. De fascinatie voor het Oosten en de perceptie van de 19de en 20ste eeuwse kunstenaars van deze mysterieuze, tot de verbeelding sprekende wereld, geeft uiteraard geen waarheidsgetrouw beeld van de islamitische culturen, maar eerder een artistieke versie van de sprookjes van Duizend-en-één nacht. Het fenomeen van de reizen naar het Oosten en de beelden die zij van deze expedities meebrachten, gaan in deze tentoonstelling de confrontatie aan met het publiek en stellen dan ook meteen de vraag in hoeverre ons beeld van het Oosten met de werkelijkheid overeenstemt. Het tentoongestelde werk toont het beeld dat de westerse kunstenaar van het Oosten heeft, een beeld dat uiteraard gekleurd is door zijn eigen culturele

Willem de Famars Testas, Het huis van Sisi Yusuf Adami, Cairo 1877

achtergrond. Sommige van deze oriëntalististen waren zelfs nooit op reis geweest! In elk geval heeft deze kunststroming tussen 1830 en 1930 een enorme invloed gehad op de wooninrichting, de literatuur en de architectuur.

De tentoonstelling is geconstrueerd rond welbepaalde thema's: *het sprookjesachtige oosten*, vooral beïnvloed door de publicatie in 1704 door Antoine Galland van de verhalen van Duizend-en-één nacht; *het sensuele oosten*, bevolkt met buikdanseressen en een volslagen vertekend beeld van de oosterse harem; *het onbedorven Oosten*, waarbij de kunstenaars het "echte" Oosten wilden vastleggen, al was ook dit een selectief en geromantiseerd beeld van de werkelijkheid; *het oosters licht*, met het effect van het felle zonlicht op de exotische landschappen; *het bijbelse oosten*, waarbij de vroeger westers voorgestelde bijbelfiguren stilaan "gearabiiseerd" worden; *de oosterse kunstnijverheid*, die als inspiratiebron diende voor westerse ontwerpers en tenslotte *hedendaagse beelden van het Oosten*, die nog steeds beïnvloed worden door de historische stereotypen. Kortom

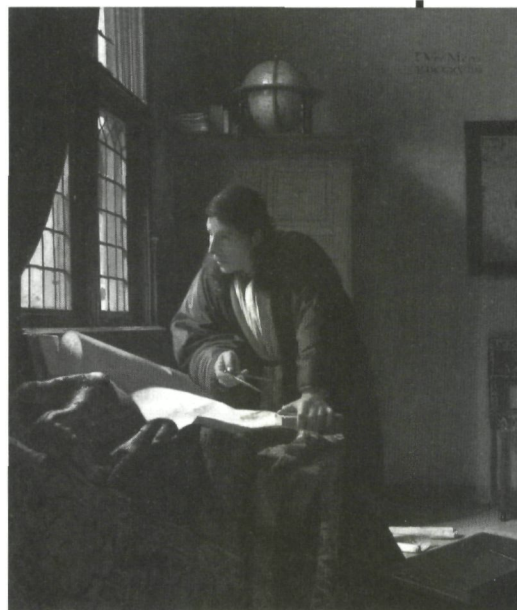
een tentoonstelling die stelling neemt tegen kortzichtige denkbepelden en ons er via de kunst op wijst hoe vertekend ons beeld van bepaalde culturen kan zijn, omdat wij, net zo min als de vroegere oriëntalististen, niet anders dan door onze westerse ogen kunnen zien.

De tentoonstelling loopt van 2 oktober tot 9 januari 2005 in het Noordbrabants Museum aan de Verwersstraat in 's Hertogenbosch. Bij de tentoonstelling verschijnt een speciaal nummer van het tijdschrift Kunstschrift, prijs 9 €.

Marjan Buyle

VAN ZINNEN EN MINNEN. SCHILDERS VAN HET DAGELIJKS LEVEN IN DE ZEVENTIENDE EEUW

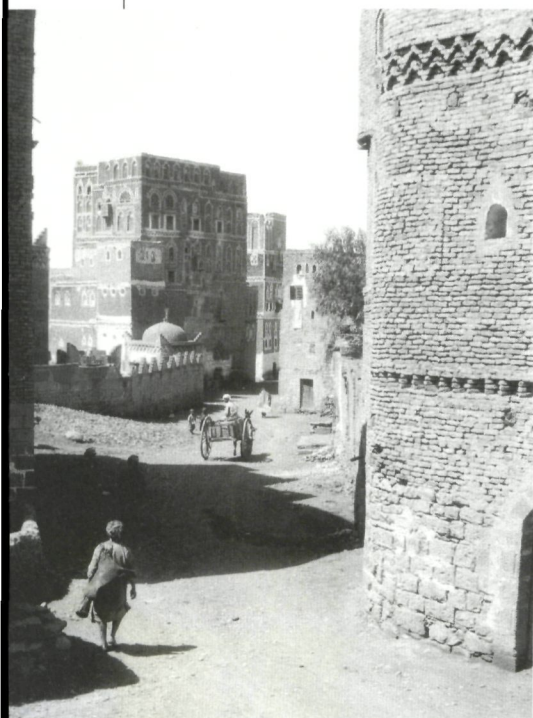
Voor deze tentoonstelling presenteert het museum Boijmans Van Beuningen een tachtigtal schilderijen uit talrijke musea in binnen- en buitenland. Gerrit Dou, Gerard ter Borch, Jan Steen, Adriaen Brouwer, Pieter de Hooch en Johannes Vermeer zijn uiteraard gekende namen. Daarnaast figureren ook nog minder gekende namen uit deze rijke zeventiende eeuw. Deze schilders van het dagelijks leven, met hun uiterst verfijnde realistische manier van werken, geven een prima beeld van vooral de interieurs van die tijd. Terwijl kunstenaars als Jan Steen en Adriaen Brouwer van het uitbeelden van het liederlijke boerenleven hun huismerk maakten, verkeert Johannes Vermeer bijvoorbeeld in veel verfijnder kringen. Dit biedt de mogelijkheid tot interessante vergelijkingen tussen de diverse binneninrichtingen: het meubilair, de muurversiering, de kledij, de gebruiksvoorwerpen, de dagelijkse bezigheden. Adriaen Brouwer en later Adriaen van Ostade schilderden op onnavolgbare wijze het herbergwereldje met drinkende boeren en dobbelende soldaten. Gerrit Dou, die begon als leerling van Rembrandt, ontwikkelde later een fijnschildertechniek die de school van de Leidse fijnschilders zou beïnvloeden. Gerard ter

Johannes Vermeer, *De geograaf*
(© Städelches Kunstinstitut Frankfurt)

Borch specialiseert zich in het schilderen van interieurs met deftige dames en heren. Pieter de Hooch is gekend om zijn burgerinterieurs met ingenuwe doorzichten, zoals de *Binnenplaats van een huis in Delft* uit de National Gallery van Londen. Van Vermeer zijn drie topwerken te zien: *De geograaf*, een werk van 1669 uit het Städelches Kunstinstitut van Frankfurt, beroemd om de lichtinval en de gedetailleerde weergave van de attributen; het Metropolitan Museum van New York leende de *Vrouw die een brief schrijft* uit en tenslotte liet de National Gallery van Washington de *Luitspelende vrouw* overkomen, met een prachtige schildering van de viola da gamba en de muziekboeken op tafel.

De tentoonstelling Van zinnen en minnen loopt van 23 oktober 2004 tot 9 januari 2005 in het Museum Boijmans Van Beuningen, Museumpark 18/20 in Rotterdam. Treininfo: www.nmbs.be. Daarna is ze nog te zien in het Städelches Museum in Frankfurt. Bij de tentoonstelling verschijnt een uitvoerige catalogus in een Nederlandse, Engelse en Duitse versie. Meer info op de website www.boijmans.nl

Daniël van der Meulen, *Straatbeeld Sana'a 1942*
(© Tropenmuseum Amsterdam)

Buitenkrant

Veerle De Houwer

DE WINNAAR VAN DE VLAAMSE MONUMENTENPRIJS 2004

Op 30 mei 1996 heeft de Vlaamse regering een Vlaamse Monumentenprijs ingesteld. Deze jaarlijkse prijs bekroont een project of een realisatie met belangrijke verdiensten voor de zorg voor het onroerend erfgoed. Op 19 september maakte minister DIRK VAN MECHELEN de winnaar voor 2004 bekend: de Sint-Martinusbasiliek van Halle, voor een restauratieproject met een belangrijk maatschappelijk accent. De uitreiking van de prijs vond plaats op het slotfeest van Open Monumentendag. Voor de minister was dit de culminatie van een maand van activiteiten rond het onroerend erfgoed, die hem toeliet om veel contacten met mensen uit het veld te leggen. De kennis die hij zo heeft verworven, zal onmiddellijk bijdragen tot zijn beleidsnota voor 2004-2009, die binnenkort wordt opgesteld.

Er waren dertien kandidaten voor de Vlaamse Monumentenprijs, stuk voor stuk voorbeeldprojecten voor de omgang met ons onroerend erfgoed:

Voor de Provincie Antwerpen:

1. De renovatie van de *Cinema Roma*, in Borgerhout
2. Het beheer van het natuureservaat *De Zegge*, in Geel
3. De restauratie van drie 16de-eeuwse glasramen in de *Sint-Catharinakerk*, in Hoogstraten
4. De restauratie van de 18de-eeuwse daklantaarn van de *Sint-Margarethakerk*, op het Begijnhof in Lier

Voor de Provincie Limburg:

5. Het beheer van de kloostersite van Kolen, in Borgloon
6. Het onderzoek van de steentijd-kampplaats van Rekem, in Lanaken

7. Het beheer van de vloeiveiden of *Watering*, te Lommel-Kolonie

Voor de provincie Oost-Vlaanderen:

8. De restauratie van de 17de-eeuwse kapel *Onze-Lieve-Vrouw ten Doorn*, in Eeklo
9. Het dagdagelijks onderhoud van het *Hof Van Robijns*, in Lede (Oordegem)

Voor de provincie Vlaams-Brabant:

10. De restauratie van de *Sint-Martinusbasiliek*, in Halle
11. De restauratie van de *Tragische Molen*, in Roosdaal (Onze-Lieve-Vrouw-Lombeek)

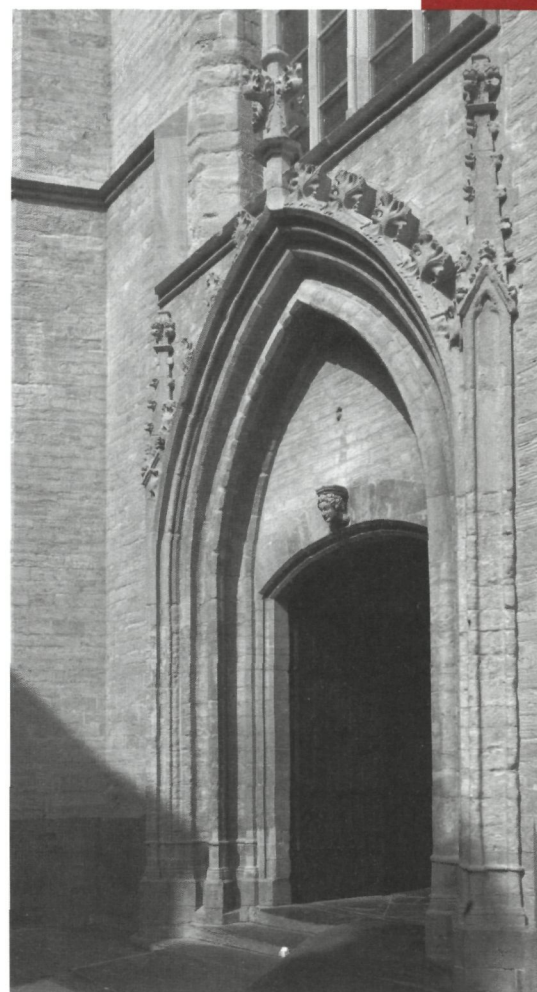
Voor de provincie West-Vlaanderen:

12. Het beheer van het *kasteeldomein van Marke*, in Kortrijk
13. De restauratie van het landgoed *Blauw-Kasteel*, in Oostkamp (Moerbrugge)

De Vlaamse regering kiest, na een voorselectie door de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen, uit de lijst van kandidaten de laureaten voor de 'Vlaamse Monumentenprijs Antwerpen, Limburg, Oost-Vlaanderen, Vlaams-Brabant en West-Vlaanderen'. De laureaten krijgen elk een bedrag van 2.500 euro. Vervolgens wordt onder deze vijf laureaten een winnaar van de Vlaamse Monumentenprijs aangeduid. Deze wint een bedrag van 12.500 euro. De laureaten voor 2004 werden op 24 augustus bekendgemaakt. Het zijn:

- Het beheer van het natuureservaat *De Zegge*, in Geel
- Het beheer van de vloeiveiden of *Watering*, te Lommel-Kolonie
- De restauratie van de 17de-eeuwse kapel *Onze-Lieve-Vrouw ten Doorn*, in Eeklo
- De restauratie van de *Sint-Martinusbasiliek*, in Halle
- De restauratie van het landgoed *Blauw-Kasteel*, in Oostkamp (Moerbrugge)

De winnaar van de Vlaamse Monumentenprijs 2004 werd de Sint-Martinusbasiliek in Halle.

Dit project werd voorgedragen omdat het door de globale aanpak een voorbeeldfunctie vervult voor veel gelijkaardige dossiers. De gefaseerde restauratie werd inhoudelijk, kunsthistorisch en materiaaltechnisch perfect onderbouwd. Regelmatig verschijnen nieuwe publicaties, die telkens een nieuw licht werpen op het voortschrijdende onderzoek.

Nog belangrijker is het lokale draagvlak, meer bepaald de acties die regelmatig ondernomen worden om de lokale bevolking bij de restauratie van de basiliek te betrekken. Dit resulteerde onder andere in de symbolische verkoop van genummerde straatstenen, de verkoop van te sterk verweerde stenen hogels, een massale sponsoringactie via fiscaal aftrekbare giften, de directe sponsoring door ettelijke bedrijven, enz. De bijkomende financiën steunen de restauratie. Hierdoor kunnen geregeld pilootprojecten opgestart worden zonder enige

betoelaging, maar zonder aan deskundigheid in te boeten.

Verder waren er: de tekenwedstrijd die werd gehouden voor de invulling van de reusachtige werfzeilen, de infopanelen tijdens de restauratie, de regelmatige, de feestelijkheden bij het afsluiten van een deelfaze,... Dit alles informeert de mensen over de lopende werken en verhoogt hun betrokkenheid.

Het gaat hier duidelijk om een gezamenlijk project gedragen door stadsbestuur, kerkfabriek, vrienden van de basiliek, architect Karel Breda, de afdeling Monumenten en Landschappen,... waar ieder zijn steentje toe bijdraagt. Met de basiliek bekroont de Vlaamse Monumentenprijs voor de eerste keer een project uit Vlaams-Brabant.

De prijs werd uitgereikt door Vlaams minister Dirk Van Mechelen, bevoegd voor monumenten en landschappen, tijdens het slotfeest van Open Monumentendag.

Veerle De Houwer

OPEN MONUMENTENDAG 2004 - VAN NATURE... EEN MONUMENT

Op zondag 12 september vond voor de 16de keer de Open Monumentendag (OMD) plaats. Het thema van dit jaar was 'Van nature... een monument'. Het aantrekkelijke, open thema en het mooie nazomerweer brachten ongeveer een half miljoen Vlamingen op de been. Voor het eerst kregen de landschappen en archeologische sites uitdrukkelijke aandacht.

Met het thema van dit jaar konden deelnemers in eigen streek op zoek gaan naar sporen van menselijke invloed op de natuur. Duizenden jaren geleden al begon de mens die natuur naar zijn hand te zetten. Zeker in onze dichtbevolkte streken bestaat onge-repte natuur al lang niet meer. De natuur hier vertelt een geschiedenis, evengoed als de gebouwde omgeving.

Ze getuigt van culturele, economische, technische en ook militaire ontwikkelingen. Sommige stukken natuur bestaan zelfs alleen maar bij gratie van de mens. Heide bijvoorbeeld zou hier niet voorkomen als onze voorvaders ze niet al plaggend en brandend hadden gecreëerd. Ze zou ook al lang verdwenen zijn als die 'onnatuurlijke' situatie niet werd beschermd en onderhouden. Als we in Vlaanderen van de natuur genieten, genieten we dus in grote mate van mensenwerk.

Er zijn niet alleen monumenten in de natuur, er is ook natuur in de monumenten. Motieven ontleend aan de natuur behoren tot de meest gebruikte decoratie. De natuur levert ook materiaal en grondstof noodzakelijk voor constructies: hout, stro, riet, hars, natuursteen,... Nog op een andere manier verschaft de natuur zich toegang tot onze monumenten. Door gaten en kieren kruipt en slingert ze zich een weg, beklimt muren en kleurt stenen. Maar het gaat ook over dat stel duiven op zolder, de uilen in de kerktoren en de familie vleermuizen die al generaties huist in dat ene fort.

Open Monumentendag zal vanaf dit jaar steeds aandacht besteden aan de landschappen en de archeologie, om zo een volledig overzicht te bieden van wat het spectrum van het onroerend erfgoed te bieden heeft. Dit reflecteert ook de uitbreiding van de afdeling Monumenten en Landschappen met een team beheers-archeologen, twee per provinciale ROHM-afdeling.

Minister Van Mechelen, pas bevoegd voor onroerend erfgoed, volgde op Open Monumentendag een eigen parcours. De minister bezocht vijf opengestelde sites, in drie verschillende provincies. Twee van de vijf waren provinciale laureaten van de Vlaamse Monumentenprijs 2004. Op elke locatie kreeg de minister een toelichting van lokale medewerkers, die zich inspannen om dit onroerend erfgoed levend te houden.

Het parcours van de minister begon in Antwerpen, met een bezoek aan het 'Hof van Liere' dat nu deel uitmaakt

van de Universiteit Antwerpen. Het hof werd in 1515-1516 gebouwd door de toenmalige Antwerpse burgemeester Aert van Liere. Het werd ooit door Albrecht Dürer beschreven en werd door Keizer Karel V uitverkoren als residentie toen hij in Antwerpen verbleef. Het is nu een universitair gebouw dat de sfeer oproept van een typisch Engels college in Oxford of Cambridge, een aangename combinatie van architectuur en rustgevend groen, waaronder een recente tuin van de bekende tuinarchitect Jacques Wirtz.

Van Antwerpen gaat het naar Oost-Vlaanderen, met een bezoek aan het Fort Haasdonk in Beveren. Het Fort Haasdonk is in zijn soort het enige van de forten van de Antwerpse gordel uit WOI dat nagenoeg intact is gebleven. Ook de omgeving is zeer gaaf. In het fort worden foto's en een video getoond over het Fort Haasdonk en de bunkerlinie. Er is ook een info-stand over de vleermuizenpopulatie in het fort.

Rond de middag bezocht de minister het kasteel d'Ursel in Hingene (Bornem), een prachtige 18de-eeuwse adellijke zomerresidentie en een nieuwe culturele instelling van de provincie Antwerpen. De Engels geïnspireerde landschapstuin is getekend door de Duitse landschapsarchitect Keilig in 1883.

De Watering in Lommel was vervolgens de eerste laureaat van de Vlaamse Monumentenprijs op de route. Midden 19de eeuw werden onvruchtbare heidegebieden in de Limburgse en Antwerpse Kempen dankzij een

nieuw ontworpen bevoeiingssysteem ('watering') geschikt gemaakt voor landbouw. De inspiratie hiervoor kwam uit Noord-Italië. Het landschap dat zo ontstond is uniek in Europa. Op de watering in Lommel-Kolonie (230 ha!) beheert Natuurpunt enkele hectaren vloeiveelden op de oorspronkelijke, erg arbeidsintensieve wijze. De vegetatie is er uniek in West-Europa.

Het parcours van de minister eindigde in Geel, tweede laureaat van de Vlaamse Monumentenprijs. Dit beschermde landschap en natuurreservaat, eigendom van de Koninklijke Maatschappij voor Dierkunde van Antwerpen, is een relict van de vroegere Kempen. Het beheer ervan staat alom bekend als een na te volgen voorbeeld. Het stelt respect voor de landschappelijke en cultuurhistorische waarde centraal. Ook de wetenschappelijke rapportering en het educatieve luik verdienen alle lof.

Marjan Buyle

NOORDBRABANTS MUSEUM PRODUCEERT NIEUWE BOSCH WANDELING

Een museum dat zijn deuren opengooit naar de omliggende gebouwde stad: we kunnen het initiatief alleen maar toejuichen. Het herstelt de link tussen de schilderijen die de bezoeker in het museum ziet en die dus eigenlijk uit hun oorspronkelijk verband gerukt zijn, met het stadsuniversum waarin deze werken ontstonden en functioneerden. Het unieke middeleeuwse karakter van 's-Hertogenbosch leert men vooral kennen als men in het spoor van Jeroen Bosch door eeuwenoude, smalle straten van de binnenstad loopt. Men ziet prachtige gevels van historische panden, de magnifieke markt met het oude woonhuis van Bosch, het Zwanebroedershuis en natuurlijk de schitterende Sint Jans Kathedraal. Om de verbinding met de historische binnenstad en de figuur van Jeroen Bosch extra te benadrukken heeft het Noordbrabants Museum deze zomer een nieuwe gids van 20 kleurenpagina's ontwikkeld waarmee wandelaars in het stadscentrum 21 locaties kunnen bezoeken die herinneren aan Jeroen Bosch. In de uitgave zit als extra service een uitklapbare plattegrond van de stad. Sinds een jaar beschikt het Noordbrabants Museum over een steeds groeiende en aantrekkelijke afdeling die gewijd is aan 'De Wereld van Jeroen Bosch'. Hier wordt de belangrijke Bossche kunstenaar gepresenteerd in de context van zijn tijd: het laatmiddeleeuwse 's-Hertogenbosch. Het Noordbrabants Museum heeft dankzij de medewerking van andere musea in Nederland inmiddels een collectie van zo'n veertien schilderijen bijeengebracht die in het atelier van Bosch of in zijn invloedssfeer zijn gemaakt. Daarmee is Jeroen Bosch definitief 'terug' in zijn geboortestad en permanent aanwezig in het Noordbrabants Museum. De komende jaren zal dit onderdeel van de vaste presentatie nog worden verbeterd en uitgebreid.

Om de verbinding met de stad en met name de historische binnenstad te benadrukken heeft het Noordbrabants Museum een wandelroute ontwikkeld langs herinneringen aan Jeroen Bosch in de binnenstad én in het Noord-

brabants Museum. Het is een rijk geïllustreerde gids geworden die de wandelaars meeneemt langs 21 locaties, met inbegrip van het museum zelf. De ongeveer vier kilometer lange wandelroute begint en eindigt op de markt en besteedt alleen aandacht aan de monumenten die uit de tijd van Jeroen Bosch dateren. Tegelijkertijd is het ook een speurtocht naar de middeleeuwse stad waarvan nog zoveel bewaard is gebleven voor wie weet hoe je er naar moet kijken. De gids is daarbij een hulpmiddel, niet alleen tijdens de wandeling, maar ook om later alles nog eens rustig na te lezen.

De gids is een uitgave van het museum en tot stand gekomen met steun van de Stichting Vrienden van het Noordbrabants Museum. De Jeroen Bosch wandeling is verkrijgbaar bij het Noordbrabants Museum, boekhandel Adr.Heinen, de winkel in 's-Hertogenbosch van de Regio-VVV Meierij&Noordoost-Brabant en Golden Tulip Hotel Central. De gids kost 2 euro.

Redactie

PROJECTOPROEP 20 X 1250 EURO DE LAUREATEN VAN 2004

Op dinsdag 7 september maakte Vlaams minister Dirk Van Mechelen de laureaten bekend van de projectoproep 20 x 1250 euro. De twintig uitverkoren vrijwilligersverenigingen ontvangen van de Vlaamse overheid elk 1250 euro als steun voor een vernieuwend, educatief en/of sensibilisatieproject in de sector monumenten- en landschapszorg of archeologie.

De projectoproep 20 x 1250 is stilaan een traditie. Hij werd voor het eerst gelanceerd in 2001, het jaar van de vrijwilliger. In opdracht van de Vlaamse overheid ontwikkelde VCM toen de methodiek voor deze subsidieverdeling

en nam er de organisatie en coördinatie van op. En zo gebeurde ook bij deze vierde editie. In januari 2004 werd de oproep bekendgemaakt. VCM ontving 37 aanvragen voor inschrijvingsformulieren en dat resulteerde op de sluitingsdatum, 30 juni, in 27 kandidaturen. Een adviserende jury van vertegenwoordigers uit het werkveld en de betrokken administratie selecteerde daaruit twintig projecten. Hun advies werd volledig gevolgd door Dirk Van Mechelen, Vlaams minister, van Financiën, Begroting en Ruimtelijke Ordening, in die laatste hoedanigheid bevoegd voor Monumenten, Landschappen en Archeologie. De minister overhandigde de laureaten een oorkonde tijdens een feestelijke zitting op het domein Roosendaal in Sint-Katelijne-Waver. De subsidie wordt overgemaakt nadat de projecten, uiterlijk op de Open Monumentendag van 2005, voltooid zullen zijn.

Hier volgt een overzicht van de projecten die dit jaar in de prijzen vielen.

Vzw 't Zwin –

Rechteroever Grondgebied Damme

De vereniging is eigenaar van enkele kapellen waarvoor zij ook het onderhoud waarneemt. Het sensibilisatieproject past in een twee jaar durend project, *De Damse Kapellenroute*, dat in april 2004 begon en waarvoor meteen ook een kapel van 1841 wordt gerestaureerd. Met deze route wil de vereniging de kapellen als geschiedkundig erfgoed bewaren, openstellen en beter herkenbaar maken voor het publiek. Ook wil ze volksdevotie uit de 19de eeuw laten herleven. Concreet

gaat vzw 't Zwin een wandel-, fiets- en autobrochure uitbrengen met daarin behalve de kapellenroute ook de geschiedenis van dit erfgoed en getuigenissen van op het terrein.

Vzw Erfgoed Hoogstraten

Bij wijze van sensibilisatieproject wil de vereniging alle graven en grafmonumenten van Hoogstraten inventariseren. Geen enkele instantie beschikt immers over een volledige en juiste inventaris. Van elke begraafplaats wordt een plattegrond gemaakt waarop alle graven gesitueerd kunnen worden. Alle gegevens van de graven en de personen die er hun laatste rustplaats vonden, worden verzameld op een website zodat iedereen deze informatie kan raadplegen. In een latere fase wil de vereniging ook een inventaris maken van belangrijke cultuurhistorische graven. Daarin wordt ook een beschrijving en bespreking van deze grafmonumenten opgenomen. De vzw Erfgoed Hoogstraten wil zich niet enkel inzetten voor het onderhoud van beschermde grafmonumenten en graven, maar ook voor het behoud van belangrijke, bedreigde graven.

Vzw De Vrienden van de Abdij van Grimbergen

Het sensibilisatieproject van de vereniging bestaat uit drie onderdelen. Het eerste deel is de uitgave van een boek met de titel *Leven en Lijden in Woelige Tijden, Grimbergen, de abdij en de regio, 1780-1830*. Het tweede deel van het project bestaat in een tentoonstelling over het leven in de Abdij van Grimbergen en omgeving, van 1780 tot 1830. Deze tentoonstelling loopt van 2 tot 24 oktober 2004. Het derde deel is een academische zitting in de abdijkerk, op 2 oktober 2004, met overhandiging van het boek en een historische evocatie over de Franse Revolutie.

Orgelkring Limburg vzw

De vereniging heeft mee geijverd voor de restauratie van drie historische en artistiek waardevolle orgels in Hasselt, namelijk: het Binvignat-orgel van de kathedraal, het Clerinx-orgel van de Virga-Jessebasiliek en het Cavaillé-

Coll-orgel van de Heilig-Hartkerk. Om de lokale bevolking te sensibiliseren en warm te maken voor dit prachtige orgelpatrimonium en de gebouwen waar zij in gehuisvest zijn, wil de vereniging een zomers orgelfestival organiseren met avondconcerten in augustus 2005. Bij elk concert zal er ook uitleg gegeven worden over het instrument, de muziekgeschiedenis en de stijlperiodes in de orgelliteratuur.

Heemkundekring Marcblas, feitelijke vereniging

De vereniging wil een landschapsboek over Merksplas uitbrengen om de bevolking te sensibiliseren voor de rijkdom van de diverse landschappen in deze gemeente. Over het gebouwenpatrimonium en de geschiedenis van de bevolking is reeds veel geweten, maar het landschap en zijn leefomgeving zijn nauwelijks bekend. Merksplas heeft gevarieerde landschapstypes waarvan de cultuurgeschiedenis en evolutie vaak nog zichtbaar zijn. Met de publicatie van dit landschapsboek wil de heemkundekring het begrip voor het landschappelijk erfgoed vergroten en meer inzicht brengen in de rijkdom ervan. Ook wil ze het besef en de eigenheid van de lokale identiteit versterken.

Open Kerken –

Gent, feitelijke vereniging

De vereniging Open Kerken verzorgt reeds jarenlang het onthaal van bezoekers, individueel of in groep, in de vier monumentale kerken van het Gentse stadscentrum: Sint-Baafskathedraal, Sint-Niklaaskerk, Sint-Jacobskerk en Sint-Michielskerk. Als educatief project wil de vereniging nu met een nieuw en verfrissend project starten, namelijk *Vier kerken, vier verhalen*. Het is de bedoeling kinderen en jongeren te laten kennismaken met een kerkgebouw.

In elk van de vier kerken wordt één hoofdaspect en één deelaspect in de kijker geplaatst. Met een presentatie in woord en beeld en via een creatieve opdracht worden de bezoekende kinderen uitgenodigd om nader kennis te maken met de diverse facetten van elke kerk. Het geheel wordt voorgesteld als een wandeling langs de vier

kerken. Hierbij worden ook enkele opdrachten meegegeven die verwijzen naar andere monumenten in de stad. Volgende thema's komen aan bod: *Kunst van alle tijden* en *De bisschop, De verhalen op de sacramentstoren en Sint-Jacob van Compostella, Kerkgebouw en kerkmeubilair* en *Familiewapens, De kerk en de stad* en *De tijd speelt mee*.

Heemkunde Nieuwerkerken, feitelijke vereniging

Binderveld is het kleinste dorp van de fusiegemeente Nieuwerkerken en heeft aan de rand een kenmerkend complex van kerk, kerkhof en pastorie. Dit complex is geen eigendom van de kerkfabriek, maar van de gemeente en is helaas verwaarloosd. Het gemeentebestuur is nu, in samenspraak met de dorpsraad, op zoek naar een herbestemming. Om de inwoners te informeren over het belang van dit patrimonium en over de omstandigheden die tot de huidige situatie hebben geleid, doet de dorpsraad een beroep op de heemkundige kring van Nieuwerkerken. Het sensibilisatieproject bestaat uit drie luiken: onderzoek naar de geschiedenis van het ensemble en het bijzondere eigendomsstatuut ervan, met daaraan verbonden de uitgave van een brochure; kunsthistorisch onderzoek over de grafmonumenten en de begravenen; opleiding van vrijwilligers om op Monumentendag 2005 dit complex open te stellen met bijzondere aandacht voor de volksdevoties die in Binderveld plaatsvonden.

De Ghesellen van Sint-Pieter, feitelijke vereniging

De vereniging wil de bouwkundige geschiedenis van de Sint-Pieterskerk van Bazel onderzoeken en is daarom begonnen met de exploratie van de kerk (foto's, opmetingen, archiefonderzoek). Dit is natuurlijk een meerjarenproject waarbij men de volledige geschiedenis van de kerk tracht te reconstrueren. Als sensibilisatieproject dient de vereniging het eerste deelproject in: een tentoonstelling over de huidige situatie van de kerk met inbegrip van de gevonden restanten van vroegere versies. Hiervoor zal ook een

maquette worden gemaakt van de eerste verdiepingen van de toren. Later zal een virtuele wandeling in 'de kerk van toen' worden uitgewerkt.

Museum Herman De Cuyper vzw
Dit Blaasveldse museum bevat de artistieke nalatenschap van animist Herman De Cuyper (schilderijen, tekeningen, beeldhouwwerken) en archiefstukken over zijn leven. Daarnaast is er een technische collectie met beeldhouwersalaam en keramiekoven die in het oorspronkelijke atelier van de beeldhouwer worden bewaard. De vereniging wil met haar project *Honderd jaar Herman De Cuyper* de bevolking bewust maken van het belang van deze kunstenaar en zijn patrimonium. Dit totaalproject omvat onder andere een herdenkingstentoonstelling, een nieuwe folder, een website en ook een fietsroute waarvoor men de projectsubsidie aanvraagt. Het doel van deze fietsroute is een meer omvangrijk publiek naar het museum te leiden en te informeren over het funerair en monumentaal openluchterfgoed van de kunstenaar, dat zich in publiek toegankelijke domeinen bevindt. Hiervoor wordt een folder uitgebracht waarin eveneens wordt verwezen naar de landschappelijke en archeologische aspecten van de te bezoeken domeinen: Hof van Coolhem in Puurs en Hof Ter Zielbeek in Ruisbroek.

Scheepvaartmuseum Baasrode vzw
Op de oude beschermde scheepswerven Van Praet en Van Damme in Baasrode werden gedurende meer dan tweehonderd jaar houten schepen gebouwd. Om dat verleden weer in de belangstelling te brengen, gaat de modelbouwschool van het Scheepvaartmuseum diverse verdwenen houten schepen (Eemer, Denderpleit, Gaffelschip, houten motorboot en houten vlet) als maquette reconstrueren. Op basis van oude archieven en bestekken van de scheepswerf Van Praet heeft men de bouwplannen van deze verdwenen scheepstypes opnieuw verzameld, zodat ze kunnen worden uitgewerkt door de leden van de modelbouwafdeling. De maquettes worden op Open Monumentendag

2005 tentoongesteld om de bevolking te sensibiliseren voor het maritieme erfgoed in het algemeen en het houten varend erfgoed in te bijzonder. Het OMD-thema 2005 is immers *Hout*. Bovendien geeft de vereniging een brochure uit met de beschrijving van de scheepstypes en hun bouwwijze.

Vereniging voor Aalsters Kultuurschoon 'VAK', feitelijke vereniging
In maart 2004 werd bij archeologische opgravingen op de Hopmarkt in Aalst een betonnen schuilkelder uit de Tweede Wereldoorlog gevonden. Bijzonder is de houten lambrisering waarop sjablonen zijn aangebracht van een soldaat die met een schild de luchtaanvallen boven de stad afweert. Het blijkt hier dan ook te gaan om een commandopost van de luchtafweer. De vereniging wil in de archieven zoveel mogelijk informatie terugvinden over deze schuilkelder en daarnaast ook ooggetuigenverslagen verzamelen. Momenteel loopt er reeds een tentoonstelling over het archeologisch onderzoek en op Open Monumentendag wordt de schuilkelder opengesteld voor het publiek. VAK wil met alle verzamelde informatie een publicatie uitbrengen over dit unieke militaire erfgoed. Ook zal de vereniging, samen met het Legermuseum, een tentoonstelling opzetten.

De Heemkundige Kring van Gooik vzw

De vereniging wil de oude boerentram weer tot leven brengen met twee projecten. In de eerste plaats geeft de heemkundige kring een boek uit over de boerentram die vanuit het tramstation van Leerbeek vertrok naar vier steden in de buurt: Halle, Ninove, Edingen en Brussel. Daaraan gekoppeld komt er in het huidige busstation van Leerbeek een tentoonstelling met oude tramfoto's en voorwerpen die met de boerentram te maken hebben. Daarnaast organiseert de vereniging op Open Monumentendag 2004 een wandeltocht langs de oude trambedding die zich door een prachtig landschap slingert. Onder het motto *Sporen in het Landschap* zal de vereniging langs de wandelroute borden plaatsen met foto's van de boeren-

tram die daar vroeger voorbijreed. Het is de bedoeling de inwoners en bezoekers van Gooik op een ludieke manier een beeld te geven van een tijd waarin het leven rustiger en natuurvriendelijker was. Deze sensibilisatieprojecten kunnen een aanloop zijn naar de eventuele bescherming van het gebied in kwestie.

Stichting abdij, Stad en Regio vzw

Bij de archeologische opgravingen van de oude benedictijnenabdij van Sint-Truiden zijn verscheidene Merovingische en Karolingische graven ontdekt met menselijke skeletresten. De vereniging wil nu een uniek project uitwerken. Samen met de werkgroep Kryptea zal ze na grondige studie deze skeletten op passende wijze opnieuw bijzetten in de lege nissen van de zogenaamde dodenkelder of dodengang, die toegankelijk is langs de huidige crypte. Fysische antropologen en archeologen hebben de skeletten reeds onderzocht en ook de opgravingsverslagen bestudeerd. Van 13 tot 23 november 2004 vindt een tentoonstelling plaats, als voorbereiding van het feest van Sint-Trudo en het Trudojaar. Op het feest van Sint-Trudo zelf (23 november) worden de skeletresten bijgezet. Ten slotte wil de vereniging ook de huidige bestaande crypte meer inhoud geven door opnieuw het sacrale aspect van de ruimte te beklemtonen. Achteraan in de apsis wordt een houten kruis zonder corpus opgehangen en krijgen drie kleine herdenkingstafels, voor Benedictus, Stefanus en Gregorius, een plaats.

Ruimschoots vzw

In oktober 2004 wordt WaterkAnt georganiseerd, een maritiem evenement in Antwerpen dat de nadruk legt op de leefbaarheid van de oude dokken. Het evenement sluit aan bij de herwaarderding van het Eilandje. Naar aanleiding van het begin van de werkzaamheden aan het Napoleon- en het Willemdok, wordt een gedeelte van het WaterkAnt-programma besteed aan het maritiem erfgoed van de Scheldedelta. Op 9 en 10 oktober 2004 brengt de vereniging Ruimschoots een kleine vloot van historische schepen samen en zet aldus het

lokale maritieme erfgoed en de werking ervan in de kijker. Het evenement is een 'statement' zodat de overheid niet uit het oog verliest dat dit gebied aangestreept staat als museumhaven binnen het ambitieuze Waterplan Antwerpen. Het biedt bovendien de mogelijkheid om de teloorgegangene manifestaties met authentieke schepen nieuw leven in te blazen.

Dilbeeks Erfgoed vzw

Op de prachtige werken van Pieter Bruegel de Oude staan onmiskenbaar elementen en landschappen uit de streek van Dilbeek. Sommige werken stellen landschappen voor die nauw aansluiten bij het landelijke karakter van deze streek. Voor die schilderijen kwam Bruegel indertijd inspiratie zoeken in Dilbeek en omgeving. De vereniging Dilbeeks Erfgoed wil de belangrijkste werken van Bruegel 'terug naar de streek brengen' en dit door middel van grote kleurechte reproducties die in open lucht worden opgesteld langs een Bruegelwandelpad. Met dit mooie project wil de vereniging de bevolking en ook toeristen van buiten de gemeente sensibiliseren voor het cultureel patrimonium van Bruegel en het prachtige landschap van Dilbeek, dat even waardevol is.

Natuurpunt vzw – Afdeling Land van Reyen – Kern Mortsels

De vereniging wil een wandelleerpad ontwikkelen rond de Dieseghemhoeve en het aangrenzend natuurgebied in Mortsels. Met dit educatieve project dat vooral gericht is naar kinderen, wil Natuurpunt Mortsels aandacht bijbrengen voor de geschiedenis van de hoeve en respect voor de natuurwaarden van het landschap. Met de subsidie wil de vereniging een brochure uitgeven met een te volgen traject en enkele activiteiten. Op het terrein zelf worden wegwijzers geplaatst met uitleg. Het hele project wordt voorgesteld op de Open Monumentendag en tijdens het Hoeve weekend van het Davidsfonds.

Heemkring Opwijk-Mazenzele, feitelijke vereniging

De vereniging organiseert tijdens Open Monumentendag 2004 diverse

activiteiten rond het thema *Van nature een monument*. In de eerste plaats zijn er de rondleidingen *Waardevolle tuinen en parken in Opwijk-Centrum*. Die gaan langs parken en tuinen in publiek en privé-bezit. In het Gemeenschapscentrum illustreert de permanente foto- en documentententoonstelling *Natuur in en rond het Opwijks bouwkundig en landschappelijk erfgoed* het OMD-thema met voorbeelden uit Opwijk en Mazenzele. Op Monumentenmaandag wordt het hele programma op maat van de kinderen gebracht. De subsidie wordt aangewend om een uitgebreide brochure te publiceren waarin alle informatie gebundeld wordt en ook achtergronden en beschrijvingen worden opgenomen.

Calcant –

Antwerpse orgelvereniging vzw

Naar jaarlijkse gewoonte organiseert Calcant in augustus 2005 de orgelwandeling met als thema ditmaal *Niet-katholieke gebedshuizen*. Er worden drie Antwerpse orgels bezocht met de bijbehorende gebouwen. Op elke locatie krijgt de deelnemer een uitgebreide mondelinge cultuurhistorische toelichting over het geheel van het erfgoed. Deze toelichting wordt ook in een brochure ter beschikking gesteld. Aansluitend verzorgen organisten een recital. Hierbij wordt ook een inleiding gegeven op de gespeelde werken. Naast de meer bekende instrumenten, bevat de wandeling ook een bezoek aan een minder toegankelijk orgel en gebouw. Veel orgels zijn immers onbekend erfgoed en dreigen daardoor in de vergetelheid en bijgevolg in slechte staat te raken.

Kemp vzw

Achter de Molse Nete ligt de wolwasserij Wolhuisje als laatste getuige van de wolnijverheid die Mol kende van in de vroege Middeleeuwen tot ver in de 20ste eeuw. De vereniging Kemp vzw wil van dit monument een informatie- en documentatiecentrum maken over de vroegere Molse wolnijverheid. Het is de bedoeling deze ruimte open te stellen voor de rondleidingen van de Molse gidsen en er een fototentoonstelling in te richten. Verder wordt er

met moderne communicatiemediën een voorstelling uitgewerkt waarbij de ontwikkeling van een website een must is. Dit hele educatieve project past in een herwaardering van het wandelpad achter de Nete, dat verscheidene erfgoedpareltjes omvat.

Natuur- en Milieuvereniging De Gagel – Afdeling VMPA – Mol-Balen, feitelijke vereniging
Ook deze vereniging is werkzaam in Mol en houdt zich bezig met het erfgoed langs de Nete. In het watermolenhuisje aan de Nete wil ze een permanente educatieve tentoonstelling bouwen die het belang en het wel en wee van het Netebekken aantoonst. Dit project sluit mooi aan bij reeds bestaande historische stadswandelingen. Daarnaast zouden enkele aanpassingswerken aan het domein rond het watermolenhuisje nodig zijn, zoals de verfraaiing van het Doffensvaartje, het toegankelijk maken van het Broekbos door middel van knuppelpaadjes, turfontginning, hakhoutbeheer en het aanleggen van vispaaiplaatsen.

Redactie

TWEDE EDITIE VAN DE STEDELIJKE MONUMENTEN- EN WELSTANDSPRIJS

In maart 2005 wordt de stedelijke Monumenten- en Welstandsprijs opnieuw uitgereikt aan architecten en bouwheren die zich de afgelopen vijf jaar verdienstelijk hebben gemaakt op het vlak van monumenten- en welstandszorg in Antwerpen. Deze tweede editie bekroont een nieuwbouwproject dat omwille van zijn esthetische eigenschappen, integratie in de omgeving en technologische creativiteit een meerwaarde betekent voor de architectuur in Antwerpen. Kandidaturen kunnen tot 21 januari binnengebracht worden op de dienst Monumenten- en Welstandszorg Stad Antwerpen, Spanjepandsteeg 5, 2000 Antwerpen.

Voorwaarden

Het moet gaan om een nieuwbouwproject dat gerealiseerd werd tussen 1999 en 31 december 2004, gelegen op het grondgebied van de Stad of haar districten. Architect en bouwheer kandideren samen voor de prijs.

Beoordeling

Het winnend ontwerp wordt gekozen door een jury van vakspecialisten op basis van het ingezonden dossier dat moet bestaan uit plannen of schetsen, foto's, een conceptnota van het project en eventueel bijkomende informatie. Het dossier moet zowel in een elektronische als een papieren versie aangeleverd worden. De winnaars worden schriftelijk op de hoogte gebracht.

Bekroning

De winnaar wordt bekend gemaakt op 10 maart 2005 in het Mercator Orteliushuis, Kloosterstraat 15 te 2000 Antwerpen. Hij of zij ontvangt een uniek kunstwerk van Nedda El-Asmar.

Duur van de wedstrijd

Kandidaturen moeten ingediend worden voor 21 januari 2005 bij de dienst Monumenten- en Welstandszorg (zie praktische info). De inzendingen worden in het voorjaar 2005 door middel van een reizende tentoonstelling aan het grote publiek voorgesteld.

Praktische info

Het volledige wedstrijdreglement, inschrijvingsformulieren en bijkomende informatie zijn verkrijgbaar bij de dienst Monumenten- en Welstandszorg Stad Antwerpen, Spanjepandsteeg 5, 2000 Antwerpen, tel. 03/201.94.30.

Vorige edities Monumenten- en Welstandsprijs:

2004

Thema:

beste renovatie- of restauratieproject

Laureaten:

architectenbureau Verdickt en

Verdickt voor de verbouwing van een magazijn in de Oranjestraat te Antwerpen-Noord tot hun eigen bureau.

M&L citaat

*"Ze nam de metro naar Shepherd's Bush, waar schaapherders noch struiken meer te vinden waren.
Slechts een vreemdeling beseft ten volle hoeveel van zijn erfgoed een natie heeft verspeeld.
Heiligen noch wouden meer in St Johns Wood. Ridders noch bruggen in Knightsbridge.
Geen zwarte monniken in Blackfriars".*

Uit: FABER, M., *Gods speelgoed*, Leuven, 2004, p. 190

◀ Een patroonkaart met landschapstafereel uit het modelaanbod van Gilliot Hemiksem (collectie Mario Baeck)

en wandtegelfabriek *S.A. Manufactures céramiques d'Hemiksem, Gilliot Frères*, een bedrijf met een enorm gedifferentieerd aanbod van drooggeperste standaardwandtegels en tegelpanelen. En ook bij *Boch Frères* in La Louvière begon men in hetzelfde jaar met de grootschalige productie van wandtegels. Vooral na 1896 - dus na de definitieve doorbraak van de polychrome bouwkeramiek in de Belgische architectuurpraktijk - worden bij de uitwerking van gevelparementen geglazuurde (sier)bakstenen en gres- en faiencetegels ook in Blankenberge veelvuldig toegepast. Dit wordt duidelijk bij een meer systematische analyse van het Blankenbergse bouwkundig erfgoed.

POLYCHROME BOUWKERAMIEK IN BLANKENBERGE

Aan de hand van een chronologische bespreking van een aantal gebouwenclusters traceren we de geleidelijke verschuiving van de architectuur van de jaren 1890 (neo-Vlaamse renaissance, eclectisme) in de wijk voor rijke badgasten naar de architectuur van het eerste kwart van de 20ste eeuw waarin art nouveau vormtaal en materiaalgebruik in zwang geraakt.

BEL-ETAGEBURGERHUIZEN IN DE WIJK VOOR RIJKE BADGASTEN ROND DE SINT-ROCHUSKERK

Het inspringend terras of open loggia op de bel-etage staat garant voor maximaal genot van de gezonde zeelucht, zonder al te veel blootstelling aan de felle zon. Deze loggia, oorspronkelijk afsluitbaar met een rolluik, was vaak vanaf de straat via een open trap te bereiken en werd doorgaans met veel zorg gedecoreerd. Dit was bij uitstek het burgerhuistype van de zeedijk waar de laatste panden pas onlangs afgebroken werden – zoals bijvoorbeeld Villa *Le Nid* op nr. 27 – en de wijk rond de Sint-Rochuskerk.

We vergelijken hieronder de bebouwing van de Rogierlaan uit de jaren 1890, met die van de Descampsstraat en de daarbij aansluitende Jules de Troozlaan, Malecotstraat en Van Monsstraat uit het eerste decennium van de 20ste eeuw. Constante is de bel-etageburgerwoning. De architecturale uitwerking verandert echter ingrijpend.

Het straatbeeld van de Rogierlaan, als pendant van de hoger gelegen Graaf Jansdijk alleen aan de zuidzijde bebouwd, wordt bepaald door een bijzonder

gave gevelwand met diverse bel-etageburgerhuizen uit de jaren 1890 (16). De grootste bouwactiviteit vindt er plaats in 1893. De ontwerpen zijn grotendeels van de hand van plaatselijke architecten als Anselm Vernieuwe en Marcel Hoste. Alfred Neyrinck die zeker één samenstel ontwierp, speelt een eerder ondergeschikte rol. Over een lengte van niet minder dan vijftientig panden is de oorspronkelijke, min of meer gelijke nokhoogte bewaard, dit in contrast met de hoogbouw aan de overkant. De huizen tellen doorgaans drie of vier bouwlagen boven het souterrain. De gemansardeerde leien zadeldaken zijn dikwijls voorzien van houten dakkapellen. In de bepleisterde of roodbakstenen lijstgevels is in de opbouw van het souterrain en de bel-etage voor sierelementen als banden, balkonconsole en dergelijke rijkelijk gebruik gemaakt van arduin. Enkele huizen die aanleunen bij de neo-Vlaamse renaissance zijn uitgewerkt met een topgevel. De overige huizen sluiten eerder aan bij het eclectisme. De sierlijkheid van het totaalensemble wordt versterkt door de structurerende bel-eta-

ges, dikwijls nog met bewaarde open loggia's, ijzeren balkonleuningen en het oorspronkelijke houtwerk. Ook de diverse samenstellen van twee tot vijf panden in spiegelbeeldschema bevorderen de totale ensemblewerking. Rogierlaan nrs. 8-9-10-11-12 uit 1893, met nog vier van de vijf open loggia's bewaard, vormt daar een mooi voorbeeld van. De aanwezige tegelversieringen zijn doorgaans weinig opvallend en bestaan meestal uit kleine paneeltjes van ongeglazuurde grestegels.

Een opvallende uitzondering vormen hierbij de prachtige geglazuurde tegeltableaus met landschapstaferelen in de loggia van Villa Albert, Rogierlaan nr. 17. Deze eclectische, bepleisterde lijstgevel wordt in 1893 gebouwd naar ontwerp van architect Anselm Vernieuwe (17). De open loggia bewaart alle oorspronkelijke elementen: de gedecoreerde tegelvloer, de houten lambrisering en de betegeling van de wanden. Een afsluitend rolluik kan met een zwengel neergelaten en opgetrokken worden. In één zijde van de lambrisering werd een opvallende bloembak in blauwwitte tegels van groot formaat met afbeeldingen van vlinders en bloemen geïntegreerd. De rest van de wanden, ook die boven de vleugeldeuren naar de salons, werd volledig met uitzonderlijk rijk uitgewerkte tegeltableaus bekleed, die stilistisch aansluiten bij het zogenaamde Japonisme, een kunststroming die in het laatste kwart van de 19de eeuw in heel West-Europa grote opgang maakte (18). Omkaderd door florale randtegels van de firma Gilliot uit Hemiksem (19) vinden we enkele prachtige zee- en landschapstaferelen terug met reigers, meeuwen, diverse bomen en bloemen, waterlelies, een vissersboot en dergelijke meer. Een vroege datering rond 1893 is zeker niet uit te sluiten (20). Daarmee zou dit ensemble behoren tot de oudste tegelrealisaties in Blankenberge. Dit is evenwel niet met zekerheid te bepalen omdat de tegeltableaus op het oorspronkelijke bouwplan niet aangegeven zijn, en het dus niet uit te sluiten is dat zij mogelijk pas enige tijd na de voltooiing van het gebouw aangebracht werden. De weinig geslaagde harmonie met de grote bloembak wijst mogelijk in die richting.

De bel-etagewoningen in de onmiddellijke buurt hebben met de Villa Albert hun stilistische kenmerken en soms de open loggia gemeen, maar niet de loggiabetegeling. De betegeling in de loggia van Rogierlaan nr. 19 (21) met strandkarren en de pier van Blankenberge is immers van zeer recente datum. Het geheel is gesignd en gedateerd *Marc Maes, Ieper, 2001*.

▼
Het bel-etageburger-
huis Villa Teniers
(nr. 16) met loggia
is representatief
voor het straatbeeld
van de Rogierlaan.
De beschildeerde
bakstenen lijstgevel
is versierd met
friezen en panelen
van grestegels
(foto Monumenten
en Landschappen)

Eveneens in 1893 bouwt architect Anselm Vernieuwe rechts van Villa Albert (Rogierlaan 16) op een erg smal perceel het bel-etageburgerhuis Villa Teniers (22). Hier krijgt het eenvoudige bakstenen parement een bijzondere uitstraling door zijn rode en witte beschildering, de ijzeren balkonleuningen en de panelen en friezen van grestegels met stermtotief. Het gaat hierbij om standaard vloertegels die zoals hierboven aangegeven vanaf 1860 door een groot aantal Belgische producenten massaal op de markt werden gebracht en die geleidelijk aan ook voor geveldecoraties werden gebruikt. Omdat grestegels veel vorstbestendiger zijn dan faïencetegels, kregen zij aanvankelijk de voorkeur.

Dergelijke toepassingen zijn nog steeds terug te vinden: een mooi voorbeeld is het bel-etageburgerhuis aan een hoek van de De Smet de Naeyerlaan (nr. 11) in het nieuwe Westkwartier, hier uitzonderlijk met een brede diensttoegang in de zijgevel (23). De smalle gevel is versierd met panelen van grestegels met stermtotieven. De bel-etagestructuur is goed afleesbaar in de met arduinstenen gemarkeerde kelderverdieping en de bewaarde loggia (nu door een sobere glaspartij dichtgemaakt). De architecturale uitwerking werd door de vestiging op een hoek bepaald. De rode baksteenbouw met gecementeerde speklagen en negblokken en de opval-

lende hardstenen hoekerker uitgewerkt als een torentje verwijzen naar de neo-Vlaamse renaissance. De uitgewerkte houten windveren op korbelen, de kroonlijsten en de houten erker wijzen op invloed van de cottagestijl.

◀ Loggia van de Villa Albert (1893) aan de Rogierlaan 17 met geglazuurde tegeltableaus met landschapstaferelen (foto O. Pauwels)

DE INTREDE VAN ART NOUVEAU ELEMENTEN IN HET BEGIN VAN DE 20ste EEUW: DESCAMPSSTRAAT, JULES DE TROOZLAAN EN OMGEVING

In vergelijking met de bel-etageburgerhuizen aan de Rogierlaan zijn deze van de Descampsstraat, waarvan de aanleg pas in 1896 was goedgekeurd, gemiddeld ongeveer tien jaar jonger. De oudste panden aan de noordzijde van de straat klimmen, voor zover bekend, op tot 1901 (24). Analyse van de bouwaanvragen toont een hoge architecturale inbreng van stadsarchitect Felix Cosman in deze straatwand. Dit wordt verklaard door zijn nauwe samenwerking met grondeigenaar Uten-Jansen die hier minimaal tien percelen bezat. Enkele van deze panden leunen aan bij het eclectisme of de neo-Vlaamse renaissance (nrs. 24-26; nrs. 30-32, Cosman), hier evenwel in combinatie met een gevelparement van witte sierbaksteen. Andere woningen (nr. 8, Alfred Neiryndck; nrs. 12-20, Cosman en nr. 22, Villa Olga – wellicht ook Cosman) kennen met hun geglazuurde bakstenen, tegeltableaus of een enkel sgraffitopaneel een uitgesproken art nouveau materiaalgebruik, in mindere of meerdere mate in combinatie met de typische vormtaal van deze stijl. Het totale gabariet van de gevelwand is in zijn geheel echter heel wat minder eenvormig dan dat van de Rogierlaan. De lijstgevels – enkel de nrs. 30-32 beschikken over een tuitgevel – zijn weliswaar telkens afgeboord met kroonlijsten op consoles met daarboven gemansardeerde zadeldaken met dakvensters, maar zij verschillen onderling sterk van hoogte. De oorspronkelijke open loggia's van nrs. 12-20, nr. 22 en nr. 28 zorgen evenwel voor een sterke ritmering van het straatbeeld.

Het meest opvallende gebouw is de Villa Olga uit 1906. Vanwege haar betegelde loggia met landschapstaferelen vormt deze bel-etagewoning de artistieke pendant van de oudere Villa Albert (Rogierlaan nr. 17). Bovendien beschikt de Villa Olga over een exuberant tegelparement met een uitgesproken art nouveau vormtaal. Daardoor is het niet alleen één van de mooiste, bewaard gebleven bel-etagewoningen met open terras, maar

ongetwijfeld ook één van de belangrijkste panden binnen het art nouveau erfgoed van de stad. Ondanks het ontbreken van de naam van de architect op het bouwplan is een toeschrijving aan Cosman wellicht gerechtvaardigd omdat ook deze villa op grond van Uten-Jansen gebouwd werd (25). De smalle lijstgevel wordt, boven het in hardsteen uitgewerkte souterrain met dienstdeurtje en trap, afgelijnd door pilasters bekleed met wit en grijs geglazuurde bloktegels en duidelijk geleed door arduinen consoles ter hoogte van het balkon. Een uitkragende korfboog op consoles boordt de open loggia af die door een rolluik van de straat kon worden afgesloten. Boven het eerste balkon worden de beide pilasters tot drie ontubbeld. Daardoor zijn de getoogde en rondbogige vensters (respectievelijk eerste en tweede verdieping) volledig opgenomen in sierlijke rondboogvelden. De hardstenen sluitstenen bovenaan deze bogen lopen in de gevel verder door als pilasters van het bovenliggende dakvenster met halfrond raam. Het dakvenster is aan weerszijden door hardstenen vaasornamenten geflankeerd, de klokvormige gevelbekroning is echter verwijderd. Prachtig uitgewerkte ijzeren leuningen van de balkons accentueren de gevelopbouw. De bogen, boogvelden en borstweringen zijn met art nouveau tegels met exuberante florale motieven bekleed in een subtiel spel met licht- en donkergekleurde achtergrond. Kleurige bloemen slingeren zich als het ware tussen de pilasters en rond de ramen naar boven of vormen sierlijke verticale friezen. Ook de houten rolluikkast is voorzien van een met schroeven vastgezette betegeling. Het geheel werd op het oorspronkelijke plan vrij gedetailleerd uitgetekend, al werden sommige meer geometrische motieven bij uitvoering door florale vervangen.

Even verrassend en exuberant is de volledig betegelde open loggia met twee prachtige landschapstafereelen, naar alle waarschijnlijkheid vervaardigd door *Boch Frères* van La Louvière (26). Deze betegeling is in tegenstelling tot de gevelbekleding niet op het oorspronkelijke plan aangegeven. Het kleurrijke tableau rechts verbeeldt een natuurfereel met pronkende pauw en overvliegende ganzen tussen papavers en stokrozen, dit tegen een achtergrond met gebouwen en een molen. Op de tegen-

◀ De Villa Olga (1906) aan de Descampsstraat 22 is afgewerkt met een volledig betegeld parement met slingerende florale motieven (foto O. Pauwels)

◀ Loggia van de Villa Olga (1906) aan de Descampsstraat 22 met geglaazuurde tegeltafels met landschapstaferelen, naar alle waarschijnlijkheid geproduceerd door Boch Frères van La Louvière (foto O. Pauwels)

overliggende muur zien we een waterplas met kraanvogels en zwaluwen tussen irissen, op de achtergrond eveneens enkele gebouwen. Zowel wat thematiek als wat stijl betreft zijn deze beide panelen eveneens sterk beïnvloed door de Japanse stijl. Dit hoeft niet echt te verwonderen aangezien zowat alle belangrijke West-Europese tegelproducenten dergelijke taferelen aanboden en zij dus zeer populair moeten geweest zijn (27). Anders dan bij de

Villa Albert lijken de landschapstaferelen hier echter als het ware in een kader aan de wanden opgehangen. Dit effect wordt gecreëerd door de bloemenranken waarmee de muur tussen loggia en salon is versierd. Deze sterk volgens de art nouveau vormtotaal uitgewerkte bloemenranken leggen ook de verbinding naar de Russisch aandoende huisnaam die in typische belettering boven de deurvensters naar de salon is weergegeven. De eveneens met

GEGLAZURDE BAKSTEEN, KERMISCHE GEVELSTRIPS OF TEGELBEKLEDINGEN?

Vanaf circa 1870 is in België een duidelijke heropleving van de zichtbare baksteen in de burgerlijke architectuur vast te stellen. Onder invloed van Duitse voorbeelden wordt daarvoor in plaats van de klassieke bezande en manueel vervaardigde baksteen ook geregeld gladde machinesteen gebruikt (69). Aanvankelijk kent vooral de witte of roomkleurige blindeersteen uit Silezië heel wat succes. Dergelijke steen werd dan ook massaal geïmporteerd uit Duitsland – steen van Lauban door A. Ergo in Antwerpen, en van de *Ullersdorfer Werke* door Armand Becker in Brussel, Luik, Antwerpen en Verviers. Omdat dit product bij aanwezigheid van haarscheuren snel vuil werd, ging men al snel op zoek naar een beter alternatief.

Dat kwam vanuit Nederland op de markt met de zogenaamde '*briques de Dieren*' van de firma Fr. Van de Loo Sr. uit Dieren. Dit sterk vergelijkbaar, maar kwalitatief beter – want veel harder gesinterd – product van het merk Bricorna (in Antwerpen vertegenwoordigd door L. Janssens) verdrong al vlug de Silezische steen. Het product werd toegelaten voor overheidswerken en behaalde een *Grand prix* op de Luikse wereldtentoonstelling van 1905. Ook enkele Belgische producenten trachtten een gelijkaardig product op de markt te brengen. Omdat hiervoor de geschikte klei in ons land ontbrak, werd deze vanuit Silezië geïmporteerd en in de regio rond Nieuwpoort en Hautrage met inheemse klei gemengd. Belgische producenten waren onder meer de *S.A. des Briqueteries, tuileries et céramiques système Geldens* (Ramskapelle bij Nieuwpoort), de *S.A. des Briqueteries Mécaniques de Nieuport*, de *S.A. des*

Tuileries et Briqueteries de Lobbes en de *S.A. Briqueteries et céramiques de la Meuse* (Lustin sur Meuse). Men produceerde naast de witte en crèmekleurige varianten ook rode en gele soorten in diverse formaten, al dan niet geperforeerd. De geperforeerde stenen waren 10 frank duurder.

Naast deze ongeglazuurde parementstenen produceerde men ook geglazuurde of geëmailleerde baksteen. Dat is baksteen waarvan de zichtkanten voorzien zijn van een laagje glazuur (een menging van kaolien, veldspaat of kwarts en enkele andere stoffen) dat in de oven tot een glasachtige bedekking smelt. Ook de geëmailleerde baksteen behoorde zowel tot de importproducten als tot de eigen productie. Meestal werd slechts één zijde geglazuurd maar voor hoektoepassingen bestond een variant met twee geglazuurde zijden en voor speciale toepassingen ook wel eens met drie zijden. Men gebruikte zeer uiteenlopende kleisoorten en diverse glazuursamenstellingen. Onder meer door toevoeging van uiteenlopende metaaloxiden kan immers een veelheid aan kleuren worden gerealiseerd. Men bood in de praktijk dan ook diverse kleuren en formaten aan: wit, crème, geel, rood, bruin, groen, blauw, zwart, en dit zowel mat als glanzend. Prijzen varieerden van 150 tot 600 frank per duizend. De rode variëte was het duurst. De matte uitvoering het goedkoopst. Vooral na de Frans-Duitse oorlog werd veel vanuit Frankrijk geïmporteerd, met name materiaal van de belangrijkste producenten Loebnitz, Muller, Pérusson, Montchanin. Vanuit Duitsland werden de zogenaamde *briques de Francfort* vervaardigd in Oberkassel aan de Rijn ingevoerd en vanuit Engeland importeerde Ackermans bijvoorbeeld de producten van Doulton.

Eigen productie was er eveneens al vrij vroeg onder meer door Henri Baudoux in Kuregem, Gilliot in Hemiksem, de *Céramiques Décoratives* uit Hasselt, Helman in Sint-Agatha-Berchem, de *S.A. Réfractaires et Céramiques* te Modave, Ruelens in Sint-Lambrechts-Woluwe, *Briqueteries Geldens* in Ramskapelle en de *S.A. des Produits Réfractaires* in Quaregnon.

► Ongeglazuurde baksteen van de panden aan de Jules de Troozlaan 14-16-18 (foto O. Pauwels)

▲ Gevelstrips bij etagewoning
souterrain van bel- (foto O. Pauwels)

Uit tijdsdocumenten blijkt dat zowat alle courante baksteenformaten verkrijgbaar waren in diverse sorteringen naar kwaliteit. Geperforeerde varianten werden slechts door enkele fabrikanten aangeboden. Dit heeft allicht alles te maken met de beschikbaarheid van een aangepaste pers. Elke fabrikant omschreef de wijze van levering en verpakking. Weinig materialen waren individueel gemerkt. De aanpak van de diverse fabrikanten is echter te uiteenlopend om hier enige algemene lijn in te trekken.

In de kunsthistorische literatuur wordt bij de beschrijving van dergelijke al dan niet geglazuurde keramische gevelparementen doorgaans weinig onderscheid gemaakt tussen de diverse types. Het lijkt ons daarom nuttig even in te gaan op de terminologie. Wij onderscheiden hier namelijk naast de parementen van al dan niet geglazuurde baksteen ook nog de bakstenen parementen bekleed met keramische gevelstrips of met gewone standaardtegels, beide al dan niet geglazuurd. Keramische gevelstrips zijn doorgaans langwerpig van formaat, waardoor ze zich van de standaardtegels onderscheiden. Omdat ze bovendien zeer vaak met een brede voeg aangebracht werden, lijkt het alsof de gevel in (on)geglazuurde baksteen, al dan niet van een speciaal formaat, is gemetseld. Enkel op de hoeken van losstaande gebouwen of aan de vensters is het onderscheid goed te zien. Tegels strips uitgevoerd in faïence zijn omwille van hun poreusheid altijd geglazuurd. De dubbelhard gebakken of grestegels strips daarentegen hebben een veel hardere en niet-poreuze scherf en zijn daarom meestal ongeglazuurd

◀ Geglazuurde
bloktegels van het
pand aan de Jules
de Troozlaan 28
(foto O. Pauwels)

gebleven. Dergelijke gevel-, tegel- of steenstrips werden vanaf de jaren 1930 ook meer en meer gebruikt als bekleding van betonskeletgebouwen. Daarbij werd vaak een belangrijke bijdrage geleverd aan de moderne vormgeving. Omdat deze gevelstrips net als de sterk verwante standaardtegels vaak ook met een zeer dunne voeg of zelfs voegloos geplaatst werden, worden ze in de vakliteratuur doorgaans niet onderscheiden van de echte tegel die in min of meer vaste maten en vormen op de markt werd gebracht. Een bijzonder type standaardtegels is de bloktegel - ook wel biseautétegels of facettegels geheten, een tegel met afgeschuinde randen. Omdat deze in vrijwel alle Parijse metrostations werd toegepast is dit type ook als metrotegels bekend.

Bij vervuiling van al deze parementen is reiniging met *steamcleaner* het meest aangewezen. Het geeft uitstekende resultaten voor mat of glanzend emailleerd materiaal. Hoge druk reiniging is af te raden bij materiaal met haarscheuren omdat dit tot materiaalverlies kan leiden, zeker in koude periodes of bij sterk opgewarmde stenen in de zomer. Zandstralen is totaal uit den boze omdat dit de 'huid' van het materiaal beschadigt en het proces van nieuwe vervuiling versneld laat optreden.

(M.B.)

▲ De tegeldecoratie in de loggia van deze opvallende woning in de Rue A. Warocqué 70-72 te La Louvière (Henegouwen) is analoog aan die van de Villa Olga (foto O. Pauwels)

▲ Ensemble van bel-etageburgerwoningen (1906) aan de Descampsstraat 12-20 met bewaarde open loggia's (foto O. Pauwels)

gestileerde plantenmotieven betegelde lambrisering wordt haast volledig afgeboord door een plantenbak, ingenieus opgebouwd met kleurrijke waterlelietegels, een zeer populair motief dat eveneens door diverse West-Europese tegelfabrikanten – zoals de Franse *Faïenceries de Sarreguemines*, *Digoin et Vitry-le-François* of het Duitse *Tonwerk Offstein AG* (uit de buurt van Worms) – werd geproduceerd. De bevloering is uitgevoerd met ingelegde keramische grestegels van hoge kwaliteit vervaardigd door de *S.A. Compagnie Générale des Produits Céramiques Saint-Ghislain*, in een erg geslaagde combinatie van florale en geometrische elementen (28).

Net als in de Rogierlaan vinden we in de Descampsstraat een samenstel van vijf bel-etageburgerhuizen. Het ensemble van de nrs. 12-14-16-18-20 werd eveneens in 1906 naar ontwerp van stadsarchitect Cosman gebouwd (29). De huisnamen Villa Madeleine, Villa Cecile, Villa Belladonna, Villa Carmen en Villa San Remo zijn telkens in typische belettering boven de loggia's weergegeven. De lijstgevels werden bekleed met wit- en blauwgeglazuurde tegels en zijn opgebouwd volgens een uitgekiend spiegelbeeldschema. Het centrale pand op nr. 16

trekt met zijn opvallende puntgevel met dakvenster, aan weerszijden geflankeerd door kanteeltjes, en zijn korfbogige loggia en vensters sterk de aandacht. De woningen links en rechts daarvan spiegelen zich in paren aan elkaar. Ze zijn telkens afgelijnd door in de hoogte variërende kroonlijsten op klossen (met bewaarde dakkapellen in het zadeldak bij de nrs. 18 en 20). De bel-etagestructuur is nog zeer goed afleesbaar in de in arduin uitgewerkte souterrains met bewaarde lage dienstdeurtjes en de loggia's op de bel-etage. Deze loggia's, afwisselend rechthoekig en getoogd uitgewerkt, waren overigens oorspronkelijk open, zoals nog bij de nrs. 12 en 14 zichtbaar is. Het eenvoudig geprofileerd houtwerk met T-indeling is grotendeels bewaard, de ijzeren balkonleuningen in mindere mate.

De bel-etageburgerwoning op het nr. 10 werd pas in 1913 naar ontwerp van architect Jules Heyneman gebouwd (30). De lijstgevel bewaart de oorspronkelijke ijzeren balkonleuningen op de bel-etage en de eerste verdieping. Boven het venster van de bel-etage vinden we een tegelpaneel met opschrift *Oost West Thuis Best* terug. Daarbij aansluitend is tussen deur en bovenlicht een tegeltableau aangebracht

▲ Een tableau met visser siert de bel-etageburgerwoning (1913) aan de Descampsstraat 10 (foto O. Pauwels)

▲ Van het tableau met visser (Descampsstraat 10), een realisatie van de Hasseltse Manufacture de Céramiques Décoratives, is zeer uitzonderlijk het ontwerp bewaard (collectie museum Stellingwerff-Waerdenhof, foto O. Pauwels)

met de afbeelding van een karaktervolle visserskop met typische 'zuidwester'. Het is een realisatie van de S.A. Manufacture de Céramiques Décoratives (Hasselt). Van dit paneel is – en dat is zeer uitzonderlijk – een ontwerp bewaard gebleven (31). Typisch voor heel wat tableaux die in de Hasseltse fabriek werden geproduceerd is het ongewone verspringen van het tegelverband in het paneel.

De naastliggende burgerwoning aan de Descampsstraat nr. 8, een ontwerp van 1906 door architect Alfred Neirynck, neemt binnen het Blankenbergse art nouveau erfgoed op haar beurt een aparte plaats in (32). De sobere, maar verzorgde lijstgevel van slechts twee bouwlagen wordt afgelijnd door een houten kroonlijst op klossen en is bekleed met wit en grijs geglaazuurde tegels in combinatie met arduin voor balkon, plint en lateien. In de borstwering van de deurtravee is een eerder uitzonderlijk art nouveau getint sgraffitopaneel met afbeelding van de Christusfiguur ingewerkt.

De Jules de Troozlaan (tot 1908 Avenue du Littoral) is een belangrijke, brede verkeersader die het Koning Leopold III-plein (vroeger Stationsplein)

met de A. Ruzettelaan verbindt. Het tracé van deze laan ontstond in 1886, bij de verlenging van de spoorlijn – later stoomtramlijn – van Blankenberg tot Heist, al wordt zij op het verkavelingsplan van 1889 rond de nieuwe Sint-Rochuskerk nog aangeduid als een "rue nouvelle projetée". Ondanks de recente appartementsbouw wordt de Jules de Troozlaan nog steeds getypeerd door burgerhuizen en hotels uit het eerste kwart van de 20ste eeuw. De oudste bebouwing bevindt zich aan de noordzijde van de laan in het westelijke deel tussen de dwarse straten Onderwijsstraat en Malecotstraat. Hier be-

◀ Tegeltabelau met afbeelding van de Kortrijkse Leie met Broeltorens in de loggia van de Jules de Troozlaan 14 (fotocollectie Vriendenkring Stadsigidsen Blankenbergse)

► Samenstel van bel-etageburgerwoningen aan de Jules de Troozlaan 28-30-32, begin van de 20ste eeuw (foto O. Pauwels)

vinden zich verschillende bel-etageburgerhuizen, soms met loggia's, waarmee aangesloten wordt bij de bebouwing van de Descampsstraat en de rest van de wijk rond de Sint-Rochuskerk, aangelegd vanaf eind jaren 1880 (33).

Het samenstel van bel-etageburgerhuizen met loggia's aan de J. de Troozlaan, zogenaamd Villa Yvonne (nr. 14), Dean (nr. 16) en Den Teut (nr. 18) dateert uit het begin van de 20ste eeuw (34). Het middenste pand is vermoedelijk later verhoogd. Daarop wijst het gebruik van keramische gevelstrips. De sobere lijstgevels met parement van witte sierbak-

steen worden verlevendigd door banden van arduin en blauwe baksteen die het geheel structuur geven, dit ondanks diverse aanpassingen. Enkel het houtwerk en de ijzeren balkonleuning van Villa Yvonne zijn gaaf bewaard. Ook de loggia's zijn sterk verschillend. Daarbij bewaart nr. 18 nog zijn open loggia. Die van nr. 16 is recent dichtgemaakt, terwijl de loggia van nr. 14 reeds van bij het begin door een groot raam werd afgesloten. Deze laatste loggia is opvallend uitgewerkt met een bijzonder sierlijke naamaanduiding, een bloemenfries en met twee uitzonderlijke tegeltableaus, gesignd *Fr. Vermeire*. Aan de ene zijde is de Kortrijkse Leie

▲ Tegels van Boch (La Louvière) in de loggia van de Jules de Troozlaan 32, gebouwd aan het begin van de 20ste eeuw (foto O. Pauwels)

▲ Tegeltabelau van de bel-etagewoning (1906) aan de Malecotstraat 24, een werk van de firma Helman (foto O. Pauwels)

met Broeltorens, aan de andere zijde de Brugse Groenerei afgebeeld, telkens gevat in een art nouveau getinte omlijsting.

Een gelijkaardig samenstel van bel-etageburgerwoningen uit het begin van de 20ste eeuw met kenmerkend spiegelbeeldschema bevindt zich even verder aan de J. de Troozlaan nrs. 28-30-32 (35). De als tuitgevels uitkragende dakvensters geven een zekere verticaliteit aan de smalle lijstgevels met art nouveau getint parement van wit en groen geglaazuurde faïencetegels. Het deels sterk gehavend bouwaardewerk en enkele florale tegelfriezen geven verder kleur aan de diverse gevels. Het houtwerk en de ijzeren balkonleuningen zijn vrij gaaf bewaard. Dat is gelukkig ook het geval voor de betegeling van de open loggia van nr. 32. Hier vinden we typologisch zeldzaam geworden tegels van *Boch Frères* (La Louvière) terug, met naast een mooie fries met steltlopers bovenaan ook twee zich spiegelende bloemenslingers, bestaande uit een motief van telkens zes tegels. De rest van het tegelveld wordt sterk geritmeerd door regelmatig aangebrachte tegels met een geometrisch uitgewerkt roosje dat duidelijk geïnspireerd is op de stijl van de Schotse art nouveau meester Charles Rennie Mackintosh.

In de onmiddellijke buurt van de kerk verdienen nog enkele andere panden onze bijzondere aandacht. In de Malecotstraat, een zijstraat van de Jules de Troozlaan waar de oudste bewaard gebleven bouwaanvragen teruggaan tot de vroege jaren 1890, vinden we eveneens diverse bel-etagewoningen in zeer heterogene stijlen terug. Tot de meest opvallende gebouwen behoort het art nouveau getinte burgerhuis op nr. 24, ontworpen in 1906 door architect Alfred Neiryck (36). Met uitzondering van de gewijzigde muuropening op de bel-etage, is de gevel, net als het interieur, vrij gaaf bewaard gebleven. De lijstgevel is over de drie bouwlagen boven de kelder verdieping opgebouwd uit een smalle deurtravee geflankeerd door een brede hoofdtravee, bekroond met een art nouveau getinte geveltop. Het parement van ongeglazuurde lichtgekleurde baksteen, is rijkelijk versierd met hardsteen voor de banden, het erkertje in de deurtravee en de afwerking van de geveltop. Natuursteen bekleedt eveneens de hoge plint. Het houtwerk werd conform de bouwaanvraag uitgevoerd met een zwierige geometrische indeling in de bovenlichten. In de rechtertravee valt vooral het middengedeelte in het oog. Het breed balkon rust op consoles en heeft zijn sierlijke ijzeren leuning behouden. Een art

nouveau tegeltableau met irismotieven van de firma Helman uit Sint-Agatha-Berchem, is enigszins verdiept in het uitgewerkt boogveld boven het deurvenster geplaatst.

Ook de bel-etagewoning met loggia in de Malecotstraat 17 is bijzonder omdat we hier twee uitzonderlijke realisaties van de *Manufacture de Céramiques Décoratives* (Hasselt) terugvinden. Het gaat hierbij enerzijds om een kopie van een bloemenmotief van de *Faïencerie de Sarreguemines* en anderzijds over een zeldzame fries tegen het plafond van de loggia naar ontwerp van de Nieuwpoortse architect H. Bogaert waarvan zeer uitzonderlijk ook de ontwerp-tekening bewaard bleef (37).

Ook in de Van Monsstraat, een meer bescheiden en minder homogene zijstraat van de Malecotstraat die omstreeks 1889 door grondeigenaar Michel

▼
Bel-etagewoning
(1908) aan de
Van Monsstraat 24
met tegeltableaus
van de firma
Helman in de
gevelvelden
(foto O. Pauwels)

Van Mons werd aangelegd, treffen we een cluster van bel-etageburgerhuizen uit het eerste decennium van de 20ste eeuw aan. Hier springt vooral de art nouveau geïnspireerde bel-etagewoning op het nr. 24 in het oog, een representatief ontwerp uit 1908 van architect Marcel Hoste (38). Het gebouw is wat zijn basisopbouw betreft sterk verwant met de zopas besproken woning in de Malecotstraat, zij het in spiegelbeeld. Ook hier wordt de lijstgevel over drie bouwlagen boven het souterrain gemarkeerd door een smalle deurtravee met kroonlijst op klossen en een brede hoofdtravee bekroond door een art nouveau getint gebogen fronton. Het parement van witte en groene keramische gevelstrips is eveneens verrijkt met arduin voor sierelementen zoals de druiplijst met voluten en de tussenzuiltjes van de vensters. Het meest opvallend zijn hier de vier sierlijke tegeltableaus van Helman in de gevelvelden. Het zijn symmetrische composities met zwierige bloemenslingers en acanthusbladeren, met centraal in de brede travee respectievelijk een vrouwen- en een mannenhoofd met een wellicht symbolische betekenis. In het open portaal wordt de betegelde lambriserings afgesloten door een fries met mooi gestileerde rozen, een standaardontwerp van het Duitse *NSTG Actiengesellschaft Norddeutsche Steingutfabrik* (Bremen-Grohn), waarmee Helman tussen 1905 en 1910 nauw samenwerkte (39).

HANDELSPANDEN BINNEN HET OUDE DAMBORDPATROON

De belangrijkste handelspanden bevinden zich niet toevallig binnen de oude stadskern met dambordpatroon. De oorspronkelijke stadskern bleef namelijk bij de verdere uitbouw van de stad tot badplaats – en de daarmee gepaard gaande ontwikkeling van nieuwe woonwijken ten oosten en ten westen – het commerciële centrum. Daardoor bevinden zich hier, naast de vele lijstgevels van burgerhuizen en grootschalige, vrij hoog opgetrokken hotels, ook nog heel wat handelshuizen uit de tweede helft van de 19de eeuw of het eerste kwart van de 20ste eeuw.

Verschillende winkelpanden kregen bij de bouw of verbouwing rond 1900 op gevels en in frontons een opvallend tegelpaneel mee waarbij de thematiek sterk werd bepaald door de commerciële functie van het gebouw. Het handelspand *Maison Duysburgh* – *Magasin de la plage* (Weststraat nrs. 25-27) is van erg groot belang binnen het Blankenbergse art nouveau erfgoed (40). Op een boogscheut van de

Zeedijk, werd het in 1924 in opdracht van de familie Frans Duysburgh naar ontwerp van architect Alfred Neiryndck ter vervanging van twee bestaande panden gebouwd (41). De brede lijstgevel met art nouveau inslag is zowel in materiaalgebruik als in afwerkingsdetails geconcentreerd als drager voor het opvallende tegeltableau en het sobere ovale tegelmedaillon met de huisnaam. Zo worden deze beide elementen door de verdiepte middentraveeën en het gebogen fronton centraal in de kroonlijst duidelijk benadrukt. Het verzorgde parement met hoofdzakelijk witte gevelstrips is verder voorzien van in drie langse rijen terugkerende gevelstripbanden in bordeauxrood, net als de strekken en de omlijsting van het tegelmedaillon. Voor sierelementen zoals de doorgetrokken druiplijsten en de omlijsting van het tegeltableau is arduin gebruikt. Daarbij werden de druiplijsten van de middelste vensters – die trapsgewijze in het tegeltableau uitgespaard zijn – voorzien van een voor de art nouveau karakteristieke lijnvoering verwant aan het zweepslagmotief. De tweede en de derde verdieping zijn gekenmerkt door getoogde muuropeningen, de vierde door rechthoekige. De houten T-ramen zijn bewaard. De oorspronkelijk fraai uitgewerkte ijzeren balkonleuningen daarentegen werden vervangen door banale aluminiumleuningen. Ook de oorspronkelijke winkelpui werd verwijderd.

De aandacht gaat echter vooral naar het monumentale, rechthoekige tegeltableau van een uitzonderlijke technische en artistieke kwaliteit. Het paneel is samengesteld uit bijna 300 tegels en heeft een oppervlakte van nagenoeg 7 m². Het opschrift *Magasin de la Plage* in rode sierletters wordt visueel ondersteund door enkele vissersboten op een woelige zee met hoge golven en meeuwen onder een hemel van drijvende wolken, centraal in de compo-

◀ Het handelspand *Maison Duysburgh - Magasin de la plage* aan de Weststraat 25-27 werd in 1924 gebouwd in opdracht van de familie Duysburgh (foto O. Pauwels)

sitie. Het geheel wordt vervolledigd door de afbeelding van gekruiste tenniseraketten in de linker benedenhoek, en van een emmer en een schepnet in de rechter benedenhoek. Het prijst op die manier de diverse artikelen van het *Magasin de la plage* aan. Het medaillon in het fronton geeft in sierletters tegen een lichtblauwe achtergrond de huisnaam aan. Dit reclametableau werd in een herkenbare art nouveau stijl, die vooral in de jaren 1910 uiterst populair was, door de firma Helman vervaardigd. Daarbij paste men het vrij sobere ontwerp, zoals dat door de architect op het bouwplan was weergegeven, sterk aan waardoor het artistiek op een hoger niveau werd gebracht. Het paneel behoort dan ook

◀ Het reclame-tegeltableau van nagenoeg 7 m² van het *Magasin de la plage* (Weststraat 25-27) werd als 'unicum' geproduceerd door de firma Helman (foto O. Pauwels)

DE ONTMANTELING VAN ENKELE BLANKENBERGSE TEGELPANELEN

Bij recente spijtige slopingen van belle époque-panden verdwenen ook hun tegelpanelen uit het Blankenbergse straatbeeld. Dankzij de inzet vanuit diverse hoeken bleven ze, althans gedeeltelijk, voor het nageslacht bewaard. Omdat tegelversieringen integrerend deel uitmaken van een gebouwde architectuur, is het afnemen ervan een praktijk die we uiteraard niet aanbevelen, maar die in sommige gevallen het laatste redmiddel is. Het afnemen van tegels wordt veelal onderschat en een uitvoering door niet deskundigen leidt meestal tot nutteloze vernieling en onnodig verlies van waardevolle keramische realisaties. Daarom willen we hier enkele geslaagde 'reddingspogingen' even toelichten.

Tijdens de afbraak van twee dijkvilla's van het einde van de 19de eeuw in eclectische stijl aan de Zeedijk 27 (*Le Nid*) en 28, werden onverwacht twee mooi uitgewerkte tegelpanelen ontdekt. Beide tableaux bleken afkomstig te zijn uit de befaamde keramiekfabriek van Longwy (Frankrijk), die dergelijke panelen in beperkte productie vervaardigde in de periode 1875-1930. In de litera-

tuur zijn slechts enkele realisaties bekend, waarvan verschillende in een museale context. Deze Blankenbergse panelen sloten haast naadloos aan bij hoogstaand maar anoniem gebleven werk in "*émaux polychromes en relief à décor cerné*" van deze fabriek uit de periode 1880 en dit zowel iconografisch, met sterk gelijkende voorstellingen van fazanten, als technisch. Gezien hun herkomst, hun relatieve zeldzaamheid en hun vrij hoge kwaliteit naar ontwerp en naar uitvoering, waren deze panelen op kunsthistorisch vlak een belangrijke getuigenis van de Franse productie. Door de ondeskundige pogingen tot verwijdering waren beide panelen reeds zwaar beschadigd en één paneel ging zelfs reddeloos verloren. Een dergelijk tegelpaneel zonder al te veel schade verwijderen is immers slechts weggelegd voor goed uitgeruste deskundigen (70). Wie met beitel en hamer de klus denkt te kunnen realiseren, houdt slechts waardeloos puin over. Door het stadsbestuur werd na deze desastreuze poging de hulp van een specialistenteam ingeroepen (71). Het reeds beschadigde tegeltableau, dat zich op 6 meter hoogte bevond en in sterke specie was gezet, werd zonder verdere schade van de muur genomen. Het paneel kan daardoor een nieuwe toekomst krijgen, ofwel passend geïntegreerd in een nieuwe architecturale context, ofwel als museaal object.

◀ Het Longwy-tegelpaneel (Zeedijk) met onderaan sporen van ondeskundige verwijdering (foto H. Nijenhuis Den Haag)

▼ De slijpmachine zaagt in de cementlaag achter de tegel zodat elke tegel schadevrij kan worden verwijderd (foto H. Nijenhuis Den Haag)

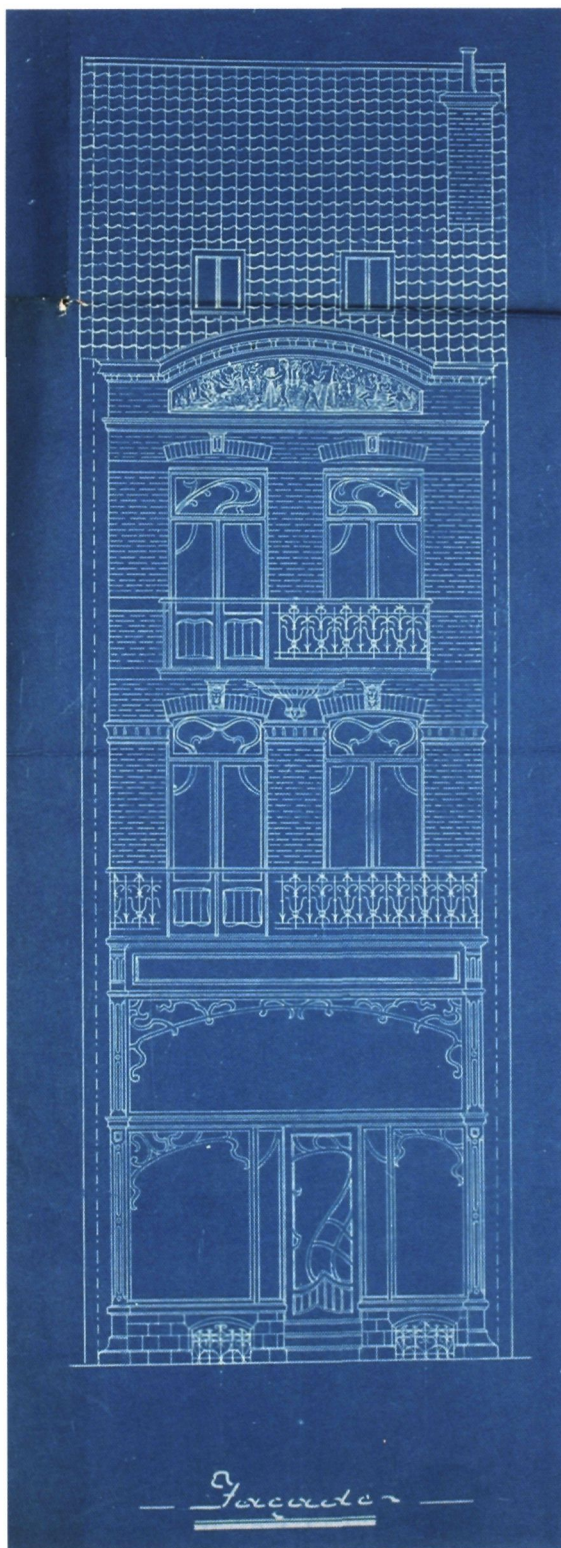
◀ Het deskundig wegzagen van een tegelpaneel dat vooraf zorgvuldig werd afgeplakt (foto H. Nijenhuis Den Haag)

Ook op een andere plaats in Blankenberge was dit team ondertussen actief. Bij de afbraak van de voormalige feestzaal Thalia, Weststraat nr. 121, een ontwerp uit 1905 van de Blankenbergse architect Marcel Hoste kon het sierlijke gebogen fronton met voorstelling van lelies gerecupereerd worden (72). Het tegeltableau met afmetingen van circa 170 x 240 cm, was gezet in sterke cementspecie en bevond zich op een hoogte van circa 12 meter boven straatniveau. Omdat het hierbij gedeeltelijk ook om bouwkeramische elementen en niet alleen om gewone vlakke tegels ging, was de recuperatie van dit paneel een bijzonder delicate opdracht. Ook dit paneel wacht nu een nieuwe toekomst. Deze ingrepen werden goed gedocumenteerd. Eventuele restauraties dienen zo reversibel mogelijk uitgevoerd overeenkomstig de restauratiedeontologie. Bij beide projecten waren de tegels en de zetmortel zeer hecht met elkaar verbonden, zoals dat bij buitentoepassingen meestal het geval is. Pogingen om dergelijke tegels te verwijderen met hak- en trilmethoden hebben geen enkele kans van slagen. Enkel de zaagmethode garandeert hier het schadevrij verwijderen van de tegeltoepassingen (73).

(M.B.)

niet tot de serieproductie van deze firma, maar werd als 'unicum' volledig met de hand naar een speciaal ontworpen karton uitgevoerd. De gebruikte drogelijntechniek en de schaalgrootte vergden zowel bij het keramiekschilderen als bij het bakproces een grote technische vaardigheid. De bouwdatum van het pand illustreert dat dergelijke kwaliteitsvolle tableaux ook nog ver na de Eerste Wereldoorlog – die meestal gezien wordt als het officiële eindpunt van de art nouveau beweging – toegepast werden. Dit tegeltableau is één van de zeldzame nog bewaarde Belgische reclamepanelen van die omvang, waardoor het een belangrijk gegeven voor de Belgische reclamegeschiedenis vormt. Wat de thematiek van het ontwerp betreft, is het paneel ook internationaal gezien uitzonderlijk. Het vormt een nu nagenoeg unieke getuigenis van de specifieke handelsactiviteiten aan de Noordzeekusten omdat noch in Nederland, Frankrijk of Groot-Brittannië een gelijkaardige kwaliteitsvolle realisatie bekend is. Vandaag heeft dit paneel dan ook een grote sociaal-culturele en kunsthistorische waarde.

Eigen aan de toeristische omgeving van een badstad is ook de fotograaf, wiens product een hoog herinneringsgehalte bezit. In 1910 werd de fotohandel van Roman-Balasse aan de Langestraat nr. 36 door architect Jozef De Groote ontworpen (42). Deze erg verzorgde smalle lijstgevel met een art nouveau getint parement van witte gevelstrips valt in het straatbeeld vooral op door het verzorgde houtwerk en het hoog geplaatste tegeltableau. Het uitzonderlijke art nouveau houtwerk met zwierige vegetale roedeverdeling en gekleurd glas in lood met florale motieven is in de derde en vierde bouwlaag bewaard. De hoge winkelpui van twee bouwlagen met gelijkaardige roedeverdeling daarentegen werd in de tweede helft van de 20ste eeuw door een banaal winkelraam vervangen. De gevel wordt verder verlevendigd met hardstenen banden, sluitstenen (onder meer als mascarons) en sierlijke balkonconsols. Het bijzondere tegeltableau, geaccentueerd door de gebogen kroonlijst op uitgewerkte klossen, beeldt naast de zon als symbool voor het licht, ook een camera af, samen met enkele andere voor de fotograaf noodzakelijke werkinstrumenten, zoals flessen met chemicaliën en een ontwikkelingsbad. Het geheel is omringd door blauwewegenranken en de letters *J, M en J*. Het oorspronkelijke ontwerp voor dit paneel, zoals op de bouwplannen aangegeven, was – anders dan bij het *Maison Duysburgh* – heel wat exuberanter, maar werd naar alle waarschijnlijkheid veel soberder uitgevoerd om de kosten voor dit volledig handgeschilderde paneel te beperken.

▲ De fotohandel (Langestraat 36) werd in 1910 ontworpen door de Blankenbergse architect J. De Groot. Het sierlijke art nouveau houtwerk is deels bewaard.

Het paneel werd in werkelijkheid soberder uitgevoerd (plan bewaard in het Stadsarchief Blankenberge, foto O. Pauwels)

▲ Uiteindelijke uitvoering, met soberdere vormgeving (foto O. Pauwels)

De aanwezigheid van verschillende viswinkels in een kuststad als Blankenberge spreekt voor zich. Ook hiervan bleven enkele mooie voorbeelden met tegeldecoraties bewaard.

Hoewel grondig aangepast, is het *Maison Tant/Poissonnerie* aan de Molenstraat nr. 3 naar ontwerp van architect Marcel Hoste uit 1907 nog steeds een bezienswaardigheid (43), dit zowel omwille van de gevelversiering met naampaneel en de afbeelding van een stoere visser in een voor het overige volledig gewijzigde gevel, als voor de beide in het interieur bewaarde tegelpanelen vervaardigd door Helman. Daarbij herkennen we op twee afzonderlijke smalle panelen het mooi uitgewerkte hoofd van enerzijds een visser en anderzijds een vissersvrouw telkens omkaderd door een naar onder doorlopend ankerkoord eindigend rond een anker. Het geheel is opgesmukt met sierlijke afbeeldingen van kreeften en vissen. Op een van de panelen vinden we eerder uitzonderlijk zowel de naam van de architect als van de tegelproducent terug.

Binnen dezelfde thematiek, maar van veel latere datum en in het Westkwartier gelegen, situeert zich de vishandel Malvina of *Poissonnerie Chez Malvine* (Leopoldstraat nr. 42). Dit bescheiden hoekpand werd in 1932 in opdracht van Victor Bruynooghe-De Coninck naar ontwerp van architect Jules Heyneman aangepast (44). Daarbij werd het voorzien van een kleurrijk tegelpaneel als uithangbord: een pas aangemeerde visser brengt een volle mand

verse vis aan wal (45). Daarmee sluit ook deze voorstelling perfect aan bij hier te koop aangeboden producten.

Van een heel andere aard is de voormalige schoenmakerij aan de Bakkersstraat nr. 28 (46). Door zijn ligging in het verlengde van de Nieuwstraat waarvan het perspectief afsluit, fungeert dit pand als een echte blikvanger. De winkel werd in 1905 verbouwd en voorzien van een eclectisch, licht art nouveau getint parement (47). Een reclamekaart van circa 1920 toont ons de verdwenen winkelpui met het opschrift *Chaussures-Cordonnerie L. Dejonghe*, een verdiepte toegang in het midden en houtwerk met gebogen roedeverdeling (48). Het gebogen fronton met hardstenen afwerking in zweeps slagmotief en een (nu dichtgemetselde) ocu-

lus onderbreekt de gootlijst van deze hoge lijstgevel. Dit fronton sluit aan op de uitgesproken rondboogornamentiek van de vierde bouwlaag en van het, naar oud model, in kunststof vernieuwde houtwerk. In het boogveld onder het fronton zijn een sierlijk uitgewerkte geglazuurde jaarsteen, vastgehouden door twee leeuwjes, en een ovaal bloemmotief aangebracht. Het parement van witte gevelstrips is verder verlevendigd door banden, strekken en omlijstingen van purper en blauw geglazuurde bloktegels, en door tegelfriezen met plantenmotieven, uitgevoerd door Gilliot Hemiksem.

◀ Het geglazuurde parement van de voormalige schoenmakerij aan de Bakkersstraat 28 (met jaarsteen 1905) vertoont een uitgesproken rondboogornamentiek. Het is werk van Gilliot Hemiksem (foto O. Pauwels)

Even in het oog springend is het hoekwinkelpand Océan (Weststraat nr. 46/Nieuwstraat, voorheen pension Floréal) met een parement van wit geglazuurde bloktegels op regelmatige afstand onderbroken door rode tweelagige banden (49). Om dit opmerkelijke gebouw op dit kleine hoekperceel te realiseren wendde men nog in 1914 complexloos de art nouveau vormtaal aan. Dit uit zich onder meer in het sierlijke jaartableau *Anno 1914*, dat op basis van zijn belettering aan de *Manufacture de Céramiques Décoratives* (Hasselt) kan worden toegewezen. Verder is de gestileerde zweeps slaglijn duidelijk herkenbaar in de hardstenen opbouw van de winkelpui die op sierlijke wijze in de opvallende balkonconsole overgaat. Deze lijnvoering werd in de druiplijsten van de sterk ritmerende boogvelden boven de ramen en in de kroonlijst – die nu door planchetten van kunststof aan het zicht is onttrokken – hernomen. Het meest opvallende gevelelement is de uitkragende ronde hoektoren met bolbekroning boven de winkeldeur die deze toegang accentueert. Op een boogscheut van de Zeedijk vormt deze toren een duidelijke verwijzing naar het maritieme motief van de vuurtoren en wellicht ook een baken voor de badgasten.

Ook het art nouveau getint handelspand aan de Langestraat nr. 46 is sterk beeldbepalend door zijn ligging vlak naast het oud stadhuis ter hoogte van de vroegere markt. Het werd in 1910 naar ontwerp van architect Jules Heyneman gebouwd als “*een huis dienende voor magazijs*” (50). Het parement is erg verzorgd. Witte keramische gevelstrips worden afgewisseld met grijze strips voor banden, strekken en (hoek)kettingen en met hardsteen voor banden en sierelementen als sluitstenen en consoles. De gevelopbouw van deze brede lijstgevel accentueert sterk het centrale gedeelte met zijn opvallende, gekoppelde korbogramen die verdiept werden geplaatst in een eveneens korbogig groot muurveld. Dit middenrisaliet wordt aan de linkerkant geflan-

► De ronde hoektoren van het voormalige pension Floréal (Weststraat 46) met jaarteken 1914, verwijst naar het maritieme motief van de vuurtoren (foto O. Pauwels)

keerd door een poorttravee en aan de rechterkant door een deurtravee met daarin rechthoekige raamopeningen met boogvelden. In het midden bevond zich oorspronkelijk een mooi uitgewerkte winkelpui. De totale ritmering werd vroeger nog versterkt door de pas onlangs verwijderde houten kroonlijst op klossen. Het raamhoutwerk met geometrische indeling in de bovenlichten en de buikvormige ijzeren balkonleuningen op sierlijk uitgewerkte consoles bleven bewaard. Drie opvallende en gaaf bewaarde tegeltafelen versieren de bovenste boogvelden van het gevelparement. Op basis van stijl en techniek zijn deze sterk symbolisch geladen panelen toe te schrijven aan Helman. Het tegelpaneel in het centrale gevelveld onder de kroonlijst toont ons drie rijkelijk vrucht dragende appelbomen, door een banderol met elkaar verbonden en boven kale rotsen uitstekend. Daarmee wordt mogelijk verwezen naar de kracht van familiebanden, waardoor het toch mogelijk wordt op onvruchtbare grond vrucht te dragen. De boogvelden links en rechts

hiervan herhalen de centrale elementen (onder meer boom en banderol). Daarnaast werden nog twee kleine tableaux in de boogvelden tussen de balkonconsoles aangebracht. Hier treffen we telkens een vrouwenhoofd tegen een bloemenachtergrond aan.

We wezen hiervoor reeds op het feit dat de oorspronkelijke winkelpuien van de diverse handelszaken meestal uitgebroken zijn, terwijl de bewaarde bouwplannen de sierlijkheid van die puien aantonen. Een uitzondering daarop vormt de voormalige verfwinkel aan de Langestraat nr. 64, een bescheiden winkelpand waarvan de sobere wit geschilderde winkelpui met puilijst voor een opschrift, vermoedelijk daterend uit de jaren 1920, wel bewaard is (51). Het is een representatief en intact bewaard voorbeeld van de ondertussen zeldzaam geworden volkse winkelwoning. Het parement van witte tegels is rond de deur- en raampartijen verlevendigd door bruine bloktiegels en een over heel de

▲ De sterk symbolisch geladen panelen van dit handelspand (Langestraat 46) zijn op basis van stijl en techniek toe te schrijven aan de firma Helman (foto O. Pauwels)

gevel lopende tegelfries met papavermotief, een zeer populair standaardproduct van de Hasseltse *Manufacture de Céramiques Décoratives*.

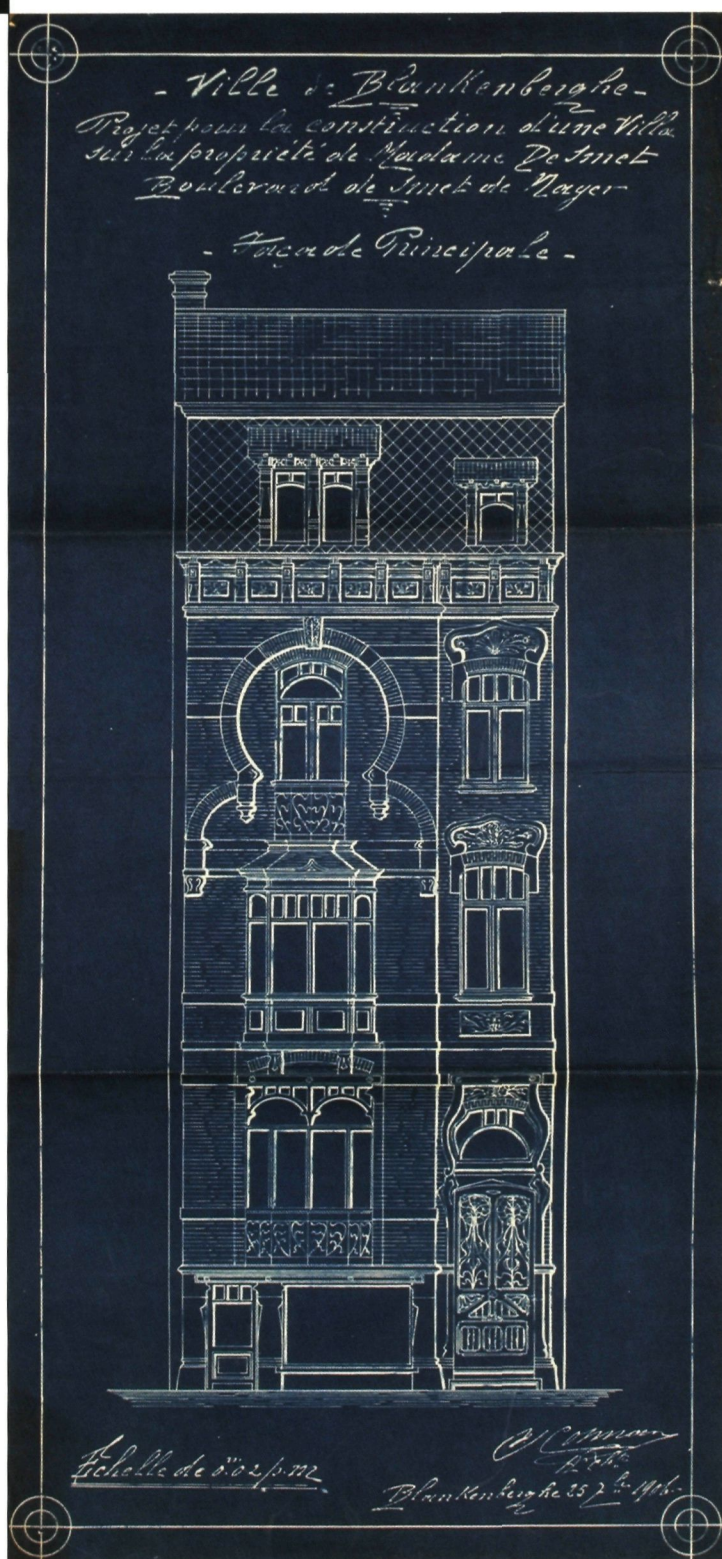
BURGERWONINGEN IN HET NIEUWE WESTKWARTIER

Ook in het zogenaamde Westkwartier sluiten heel wat panden met hun vormgeving expliciet bij de art nouveau vormtaal aan. Aan de Vrijheidsstraat nr. 45 vinden we, op een boogschuit van de Grote Markt, een bescheiden, smal burgerhuis van het bel-etagetype terug. Dit laat 19de-eeuws pand werd in 1903 door de plaatselijke aannemer Emile Cattoor verbouwd (52). De bouwaanvraag is erg schetsmatig en eenvoudig getekend. Het meest typerende element, met name de hoefijzerbogige omlijsting van het raam op de eerste verdieping ontbreekt en werd dus slechts in de loop van het bouwproces toegevoegd. De lijstgevel is bekleed

met geglazuurde witte en groene gevelstrips en wordt afgeboord door een muizentandfries en een eenvoudige tegelfries met geometrische motieven onder een houten kroonlijst op klossen. De duidelijkste invloed van de art nouveau is aan te wijzen bij de hoefijzerbogige omlijsting van het deurvenster, geaccentueerd door het uitgewerkte balkon op consoles met bewaarde ijzeren leuning.

Drie jaar later, in 1906, ontwerpt stadsarchitect Felix Cosman een bel-etageburgerhuis aan de De Smet de Naeyerlaan nr. 63, met een gelijkaardige hoefijzerboog, maar met een meer uitgewerkt tegelparement (53). De geelachtige gevelstrips worden afgewisseld met rode keramische strips voor banden en strekken, en met arduin voor banden, sluit- en aanzetstenen en de omlijsting van de spiegels met zweepslogmotief. De boogvelden en spiegels zijn ingevuld met art nouveau tegeltableaus met zwierige florale motieven, onder meer blauwe irissen, mogelijk vervaardigd door de Hasseltse *Manufacture de Céramiques Décoratives*. Deze smalle lijstgevel telde oorspronkelijk slechts drie bouwlagen boven het souterrain, onder een mansardedak. In 1937 werd het pand naar ontwerp van architect Jozef De Grootte aangepast (54). Daarbij werd één bouwlaag onder plat dak en met houten kroonlijst op modillons toegevoegd. De oorspronkelijke sierlijke houten erker van de tweede verdieping werd door de huidige betegelde gebogen erker vervangen. Deze belangrijke ingrepen, meer dan dertig jaar na de eerste bouwphase, gebeurden echter met respect voor het oorspronkelijke materiaalgebruik en de gevelstructuur. De hoefijzerbogige omlijsting van het getoogde venster in de derde bouwlaag, ter hoogte van de erker aanzettend op halve bogen bleef hierbij als meest in het oog springende element bewaard. Ook het schrijnwerk met gedeelde bovenlichten in de tweede, derde en vierde bouwlaag, net als het liervormig bovenlicht van de deur, gevat in een beschilderde gecementeerde art nouveau omlijsting, bleven bewaard.

De voormalige schilderswinkel In het klaverblad aan de Generaal Lemanstraat nr. 14 onderging in de decennia na zijn oprichting een gelijkaardige verhoging (55). Dit pand uit het begin van de 20ste eeuw is als een symmetrische lijstgevel met klassieke gevelordonnantie opgevat. Daarvan getuigen de markerende lisenen en het centrale (deur)risaliet dat met een gebogen fronton bekroond is. Het eclectische parement van witte en grijsblauwe gevelstrips is rijkelijk van arduin voorzien voor diverse sierelementen en de vensteromlijstingen.

▲ Bel-etageburgerhuis (De Smet de Naeyerlaan 63) in 1906 ontworpen door stadsarchitect Felix Cosman. De hoefijzervormige omlijsting werd bij de verbouwing van 1937 behouden (plan bewaard in het Stadsarchief Blankenberghe, foto O. Pauwels)

De deurvensters op de eerste verdieping worden op een opvallende manier door tegelfriezen met slakmotieven omlijst. In het fronton is een klein tableau met pauwmotief aangebracht. De vergelijking met een oude prentbriefkaart toont dat ook hier de vierde bouwlaag later werd toegevoegd, eveneens met respect voor het oorspronkelijk materiaalgebruik en de gevelstructuur. De lisenen werden verhoogd en het fronton met het pauwenmotief werd hoger geplaatst. Het gevelbrede balkon boven de begane grond bleef bewaard. De balkonleuning, het oorspronkelijke schrijnwerk en ook de winkelpui werden gewijzigd.

Het eerder bescheiden pand van twee bouwlagen onder mansardedak met houten dakkapellen aan de Franchommelaan nr. 5 valt op door zijn volledig met tegels van de firma Helman beklede gevel (56). De herkomst valt af te lezen op een reclametegel waarop ook de aannemer Emile Cattoor als uitvoerder van de werken is vermeld. Het tegelparement vormt met zijn abstract-geometrische art nouveau motieven binnen het Blankenbergse art nouveau patrimonium een uitzondering. De uitwerking van het hele decor is bijzonder, want door het aangeven van spiegels, lisenen, friezen en boogvelden krijgt de vlakke gevel diepte. Dit effect wordt versterkt door het bewaard gebleven gevelbrede balkon op vier zichtbare ijzeren kwartronde consoles, dit samen met het originele houtwerk, de rolluikkasten, de kroonlijst op klossen en de dakkapellen.

Ruim verspreid over de hele stad, en ook in het Westkwartier aanwezig, zijn de vele kleinere huizen die zich onderscheiden door een klein tegelpaneel met de huisnaam of het bouwjaar in sierlijke letters of cijfers in de gevel of boven de deur. Een mooi voorbeeld daarvan is het samenstel van drie (oorspronkelijk vier) identieke, eenvoudige burgerhuizen aan de Van Maerlantstraat nrs. 86-92. De woningen Edelweiss (nr. 86), Claribella (nr. 88) en Jagersrust (nr. 92) werden in 1912 gebouwd zoals af te leiden valt uit de datering in twee van de drie naamtableaus (57). De smalle, vlakke en volledig betegelde lijstgevels krijgen door het ingenieus afwisselen van diverse glazuurkleuren zowel ritme als een grotere individualiteit. Boven de deur treffen we telkens een klein tegeltableau aan met daarop de huisnaam, een afbeelding en soms ook de bouwdatum vervaardigd door de *Manufacture de Céramiques Décoratives* (Hasselt). Dat blijkt uit de reclametegel met vermelding *Céramiques Hasselt. Deloof-Cuelenaere. Bruges Bassin*. Bij deze paneeltjes – en dat is niet zo vaak het geval – sluit de voorstel-

▲ De gevel van Franchommelaan 5 is geheel bekleed met materiaal van de firma Helman, in abstract-geometrische motieven (foto O. Pauwels)

ling min of meer bij de huisnaam aan. Het gaat hier dan ook om unieke voorbeelden.

Iets rijkelijker uitgewerkt is het samenstel Villa Yvonne en Villa Adolphe aan de Peter Benoitstraat nrs. 8-10 dat in 1913 naar ontwerp van architect Jozef De Groote gebouwd werd (58). De huisnamen verwijzen wellicht naar de familie van de opdrachtgever(s). De bouwaanvraag voor nr. 10 werd namelijk ingediend door een zekere Ad(olphe) Maertens. Deze smalle lijstgevels met parement van geglaazuurde gevelstrips ontleen een zekere statigheid aan hun opstand met bel-etage en de hoge mate van versiering met tegelfriezen en -panelen die op de oorspronkelijke bouwplannen schetsmatig maar correct zijn weergegeven. Desondanks blijven het eerder bescheiden burgerhuizen.

De gevels, schematisch elkaars spiegelbeeld, krijgen door de diverse banden van hardsteen of oranjebruin of groen geglaazuurde keramische strips en de nu met planchetten van kunststof afgedekte kroonlijsten een zekere horizontaliteit. De verticaliteit wordt dan weer benadrukt door opvallende tegelfriezen met florale art nouveau motieven opgebouwd uit standaardtegels van de Hasseltse *Manufacture de Céramiques Décoratives* (59). Bij Villa Adolphe zijn deze friezen afgewerkt met arduinen sluitstenen

waarin het zweepslagmotief herkenbaar is. De deurtraveeën zijn met tegelvelden uitgewerkt. Boven de deur geven tegelpanelen de huisnaam en het bouwjaar aan. Daarnaast is de eerste verdieping telkens verrijkt met een fijn uitgewerkt tegelpaneel. Voor Villa Yvonne koos men voor een kleurrijke bloemenmand. Bij Villa Adolphe verwijst de afgebeelde boot naar de nabijheid van de zee.

De kleine, maar zeer verzorgde burgerwoning aan de Luikstraat nr. 15 wordt met een naamtableau links van het deurvenster op de eerste verdieping Villa Chantecler genoemd. Mogelijk vond de eigenaar voor de keuze van deze naam inspiratie bij het gelijknamige, in 1910 gecreëerde toneelstuk van de Franse succesauteur Edmond Rostand (60). De sierlijke blauwe letters zijn op een achtergrond van brede zonnestrallen weergegeven. Als concretisering van het huisnaampaneel is aan de andere zijde van het deurvenster een pendant aangebracht. Hierop herkennen we een kraaiende haan met de opkomende zon op de achtergrond. Dergelijke afbeelding van de morgenstond vormde een geliefd thema in art nouveau periode en is dan ook in alle mogelijke varianten en technieken terug te vinden. In het gevelveld onder de kroonlijst vervolledigt een prachtig tableau met pioenen de gevelcompositie. Gezien de gebruikte techniek werden deze panelen waarschijnlijk door Helman uitgevoerd.

▼ Kleinere woonhuizen onderscheiden zich soms door een klein paneel met de huisnaam en/of het bouwjaar. Hier een voorbeeld aan de Van Maerlantstraat 86 (foto O. Pauwels)

VILLA
YVONNE
1913

VILLA
ADOLPHE
1913

10

HERENWONINGEN VAN PLAATSELIJKE NOTABELEN

Enkele grote burgerhuizen, in het begin van de 20ste eeuw in opdracht van plaatselijke notabelen gebouwd, zijn door hun brede parcellering erg beeldbepalend in het straatbeeld. Ze vertonen een zeer merkwaardige vermenging van traditionele stijlen met art nouveau elementen.

De imposante burgerhuizen aan de Weststraat nrs. 90-92 werden in 1904 gebouwd voor de gebroeders Amedée en Gustave D'Hondt, naar een ontwerp van architect Marcel Hoste (61). Amedée was advocaat, Gustave was reder, hotelier-eigenaar en een tijd lang ook burgemeester van Blankenberge en volksvertegenwoordiger.

Dit samenstel van twee imposante herenwoningen met koetsdoornit is sterk beeldbepalend, onder meer door de breedte van de percelen, de imposante portalen en de klok- en trapgevels die verwijzen naar het eclectisme of de neo-Vlaamse renaissance. Van deze eerder conservatieve keuze getuigen ook de plattegronden die ongeveer in spiegelbeeldschema zijn opgevat: de koetsdoornitten met bewaarde koetspoorten op de uiterste zijden verbinden de straatzijde met de tuinzijde en geven zijdelings toegang tot de centrale vestibules waarop een trappenhuis met een bordestrap uitgaat. De vestibules zijn aan de straatzijde door een salon geflankeerd. Aan weerszijden van de scheidingmuur vinden we een enfilade van drie salons terug waarop verbouwde veranda's aansluiten. De begane gronden zijn, met uitzondering van de koetsdoornitten, verhoogd.

Het parement van witte tegelstrips, afgewisseld met tweelagige grijze banden, is daarentegen wel erg typisch voor de bouwperiode. Verder is het pand nr. 90 in het boogveld van het portaal voorzien van een art nouveau tegeltableau met het jaartal 1904 omgeven door zwierige bloemmotieven. Dit paneel werd naar alle waarschijnlijkheid vervaardigd door de Hasseltse *Manufacture de Céramiques Décoratives*. Bij het nr. 92 getuigt zowel het exterieur als het interieur van de status die volksvertegenwoordiger, reder en hotelier-eigenaar Gustave D'Hondt ambieerde. Het gevelparement met tegelfriezen in de borstwering onder de kroonlijst en hoogrelieftegels onder de benedenvensters is typisch voor de art nouveau vormtaal. Het uitzonderlijk gaaf bewaarde interieur, zowel in zake indeling als interieurelementen, is ten dele eclectisch van stijl (lambriseringen, stucplafonds, muurschilderingen, koets-

doorrit met inscripties en het jaartal 1904) en voor een ander deel sterk art nouveau getint (tegelfries met waterlelies in de vestibule en de muurschilderingen met zweepslagmotief). De muurschilderingen met opschriften in de koetsdoornit verwijzen naar het rederschap en de filosofische of maatschappelijke overtuiging van de bouwheer.

De brede herenwoning met koetsdoornit aan de Van Maerlantstraat nr. 85 in het Westkwartier werd in 1905 ontworpen door stadsarchitect Cosman (62). Ook dit pand is door zijn ligging en grootte erg beeldbepalend. Net als bij de dubbelwoning aan de Weststraat nrs. 90-92 heeft deze woning met koetspoort een klassieke plattegrond en wordt de lijstgevel gekenmerkt door een eclectische gevelordonnantie (koetspoort, pilasters, vensterrisalië en fronton). Toch heeft het pand een bijzonder verzorgd en rijkelijk uitgewerkt art nouveau getint parement van geglaazuurde keramische gevelstrips, hoogrelieftegels en diverse tegelpanelen uit het standaardaanbod van de Hasseltse *Manufacture de Céramiques Décoratives*: in het risalië twee kleurige pauwenfriezen met veertjesrand (*model Paon r. 152 30H* en randtegels *Plume de Paon nr. 153*), in de smalle traveeën diverse bloemenfriezen waaronder zes rechthoekige panelen met irissen, in pasteltinten uitgevoerd op grootformaattegels en met stengels in typische zweepslaglijn. Het geheel wordt afgewisseld met vier gebogen panelen eveneens voorzien van bloemenmotieven en vier hoogreliefpalen in de spiegels onder de benedenvensters.

◀ Samenstel aan de Peter Benoitstraat 8-10, uitgewerkt met friezen met florale art nouveau motieven, tegelpanelen met huisnaam en bouwjaar en figuratieve panelen (foto O. Pauwels)

▼ Villa Chantecler op de achtergrond (Luikstraat 15) met een opkomende zon (foto O. Pauwels)

▲ Samenstel van twee imposante herenwoningen (1904) met koetsdoortrit aan de Weststraat 90-92.

Het parement van witte tegelstrips is typisch voor de bouwperiode (foto O. Pauwels)

▲ Herenwoning met koetsdoortrit (Van Maerlantstraat 85). Geglazuurde tegelstrips, hoogrelieftegels en panelen uit het standaard-

aanbod van de Hasseltse Manufacture de Céramiques Décoratives (foto O. Pauwels)

► Herenwoning Van Maerlantstraat 85. Fries met afbeelding van pauwen (foto O. Pauwels)

BESLUIT

De hierboven aangegeven verschuivingen binnen de architectuur vanaf de jaren 1890 naar het eerste kwart van de 20ste eeuw toe, met een groeiende invloed van de art nouveau vormt een kenmerk duidelijk het oeuvre van de oudere generatie Blankenbergse architecten zoals Marcel Hoste (1868-1929) en stadsarchitect Felix Cosman (1857-1935). Zij hanteren aanvankelijk in de oudste straten van de wijk rond de Sint-Rochuskerk nog een eclectische vormgeving, maar passen later expliciet art nouveau vormt en materiaalgebruik toe. De jongere generatie architecten, met name Jules Heyneman (1875-1952), Jozef De Groote (1885-1945), Alfred Neiryck (° 1878) hanteert daarentegen vanaf het begin de art nouveau vormt. Typerend is ook dat de plaatselijke aannemer Emile Cattoor waarvan weinig biografische gegevens bekend zijn, eveneens een belangrijke rol speelde in de toepassing van art nouveau elementen en tegels.

Daarbij blijft de Blankenbergse kustarchitectuur, ook waar deze een regionale vertaling van de art nouveau vormt, in essentie gericht op de gevel en desgevallend op de open loggia. De functie van het pand bepaalt sterk het type: het bel-etageburgerhuis voor de badgasten, het handelspann met brede winkelpui in het historische centrum. De lijstgevel van het eerste kwart van de 20ste eeuw verenigt de klassieke 19de-eeuwse gevelritmering – met zijn balkons op uitgewerkte arduinen consoles, oorspronkelijk bekroond door nu in vele gevallen vernieuwde ijzeren leuningen – met het geglazuurde gevelparement, tegeltafelen, hardstenen sierelementen of het houtwerk met vaak uitgesproken art nouveau elementen. Soms is deze vormtaal aanwezig in de rondboogornamentiek van de muuropeningen, of nog duidelijker in de hoefijzerbogige vensteromlijstingen. De plattegrond blijft hierbij altijd erg klassiek.

Wanneer we het bouwkundig erfgoed van Blankenberge op het vlak van tegeldecoraties nader bekijken, dan valt op dat het meestal gaat om woonhuizen van de betere middenklasse. Dit is niet verwonderlijk aangezien rond de eeuwwisseling ook Blankenberge net als andere Belgische badplaatsen was uitgegroeid tot een mondaine ontmoetingsplaats, met naast talloze hotels en bescheidener pensions ook zeer veel luxueuze privéwoningen en villa's.

Bouwen aan de kust bracht zijn eigen programma-vereisten en problemen mee. Tijdens de warme zomermaanden wilde men immers maximaal genieten van de gezonde buitenlucht, zonder zich al te veel aan de felle zon te moeten blootstellen. Dit leidde tot een nieuw en zeer typisch woningconcept met een inspringend terras op de bel-etage. Dit terras was vaak vanaf de straat via een open trap te bereiken en werd doorgaans met uiterste zorg gedecoreerd. Omdat tijdens de winter het gure weer, met zandstormen en opzweepend zout water, blijkbaar hoge eisen aan deze constructies en decoraties stelde, is het geen toeval dat hier, ondanks de kaalslag, nog steeds heel wat tegeltoepassingen terug te vinden zijn. Faiencedecors zijn immers veel weerbestendiger dan sgraffitodecoraties of muurschilderingen.

In het gezamenlijke oeuvre van de architecten Jules Heyneman, Alfred Neyrinck, Marcel Hoste, Jozef De Groote, Anselm Vernieuwe en stadsarchitect Felix Cosman vinden we voor quasi elk jaar tussen 1903 en 1914 dan ook minstens één belangrijke realisatie met interessante en waardevolle tegelde-

coraties terug. Kleine tegelpanelen met aanduiding van het bouwjaar geven de tijdslijmieten voor de toepassing van het tegeltafel in de Blankenbergse architectuur aan: de oudste jaarpanelen vermelden immers 1904 (Weststraat 90) en 1905 (Bakkersstraat 28), de jongste 1913 (P. Benoitstraat) en 1914 (Weststraat 46). Wel geeft het ontwerp voor *Maison Duysburgh* van 1924 aan dat deze data geen limieten zijn.

Terwijl er in het interieur meestal gewone serieproducten werden toegepast, vinden we in de gevels of in portieken en nissen van heel wat bel-etagewoningen vaak unieke, speciaal op maat gemaakte, en bijgevolg ook vrij dure tegelpanelen terug. Deze waren immers rond 1895 pas beschikbaar vanaf tachtig frank per m² (of omgerekend ongeveer vijfhonderd euro) terwijl de prijzen voor gewone bedrukte tegels dertig frank per m² (zowat tweehonderd euro) bedroegen. Wellicht dienden deze vrij dure panelen dan ook om de status en de financiële draagkracht van de eigenaar aan de voorbijganger of bezoeker kenbaar te maken.

Voor de thematiek van deze tafelen wordt vaak geput uit de omgeving of de brede natuur. Heel wat panelen zijn ook sterk symbolisch geladen. Sterk kustgebonden met afbeelding van boten zijn onder andere het paneel van *Maison Duysburgh* (Weststraat 25-27) of het paneeltje aan de P. Benoitstraat

▼ Door het sgraffitopaneel met Christusfiguur vormt Descampsstraat 8 (1906) een uitzondering binnen het Blankenbergse art nouveau erfgoed (foto O. Pauwels)

► Tegelpaneel met aanduiding van bouwjaar van de herenwoning aan de Weststraat 90 (foto O. Pauwels)

10. In de open loggia's van Villa Albert (Rogierlaan 17) en Villa Olga (Descampsstraat 22) treft men heuse landschapstaferelen aan. Voorts zijn bloemmotieven (onder meer irissen, papavers en waterlelies), pauwen- en slakkenmotieven (Generaal Lemanstraat 14 en Van Maerlantstraat 85) bijzonder populair te noemen. Gestileerde vrouwen- en mannenhoofden (Van Monsstraat 24) en het motief van een kraaiende haan bij een zonsopgang (Luikstraat 14) zijn dan weer sterk symbolisch geladen.

Uitzonderlijk zijn de tegelpanelen gesigneerd, dikwijls kunnen ze wel toegewezen worden aan één van de grote Belgische producenten zoals de firma's Helman (Sint-Agatha-Berchem), Boch (La Louvière), Gilliot (Hemiksem) of de *Manufacture de Céramiques Décoratives* (Hasselt). Daarmee zijn nagenoeg alle belangrijke Belgische producenten van bouw-aardewerk met vaak belangrijke realisaties in Blankenberge vertegenwoordigd.

De grote tegelpanelen in de loggia's of dat van het *Maison Duysburgh* zijn unieke stukken. Friezen en kleine panelen gaan meestal terug op serieproductie. Sommige ervan kunnen geïdentificeerd worden als een bepaald nummer in de catalogus van een bepaalde firma.

Naast de vele burgerwoningen zijn in Blankenberge ook diverse andere panden met vaak zeer specifieke bouwprogramma's gerepertorieerd waarbij het gebruik van decoratieve wandtegels bekledingen zowel in interieurs als voor gevelbekledingen duidelijk een grote meerwaarde bood. Daartoe behoorden zeker de diverse winkelpanden.

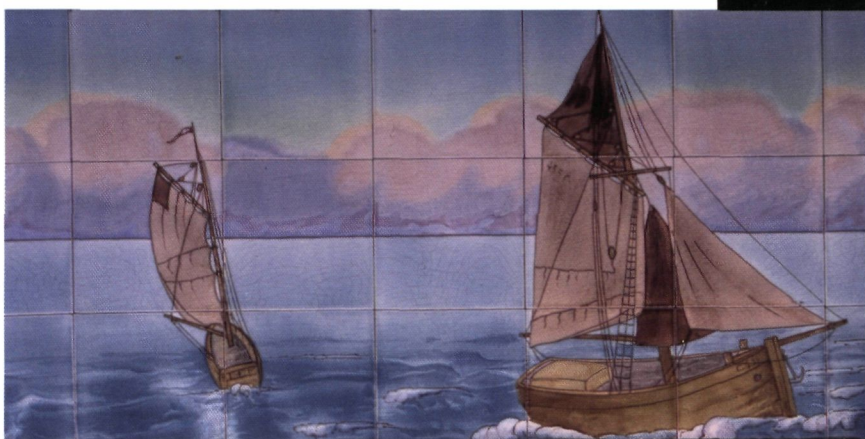
Dat men uitgerekend bij dit type gebouwen voor dure tegelpanelen koos, hoeft niet te verbazen. De winkeluitbaters zagen in de vele decoratieve mogelijkheden van het materiaal namelijk een prachtige kans om hun koopwaar bij de klanten uit de betere burgerij aan te prijzen. Bovendien had de toepassing van wandtegels in de winkels van bakkers, visverkopers, poeliers, slagers, drogisten of zelfs bij apothekers een aantal praktische voordelen ten opzichte van andere materialen. Tegels zijn immers glad en eenvoudig te reinigen waardoor ze zich nog steeds uitstekend lenen voor gebruik in ruimtes waar de hygiëne een belangrijke rol speelt.

Een zeer mooi voorbeeld van een commerciële gevelbekleding is het uitzonderlijke Helmanpaneel van het *Maison Duysburgh* (Weststraat 25-27), dat met zijn oppervlakte van bijna 7 m² een investering van ongeveer 3.500 euro vergde, ook vandaag geen

gering bedrag voor een 'uithangbord'. Betegelde winkelinterieurs die hun oorspronkelijke betegeling konden behouden, zijn ook in Blankenberge zeldzaam. Een goed voorbeeld is het *Maison Tant/Poissonnerie* (Molenstraat 3). Wellicht is dit niet toevallig een realisatie van de Helmanfabriek die immers ook over een gebrevetteerd systeem voor koele bergruimtes en vriesinstallaties beschikte die perfect in dergelijke interieurs geïntegreerd konden worden.

Uit dit alles blijkt duidelijk dat Blankenberge beschikt over een overvloed aan polychrome tegeldecoraties. Hoe is dit te verklaren? Een sluitend antwoord is zonder bijkomend diepgaand onderzoek niet eenvoudig. Toch zijn op basis van de studie van het gehele Belgische tegelpatrimonium een aantal mogelijke verklaringen voor dit specifieke verschijnsel aan te reiken. De belangrijkste factoren die het voorkomen en daarna ook het 'overleven' van tegeldecoraties hebben bepaald, zijn van uiteenlopende aard. Er spelen zowel historische als sociaal-economische aspecten, naast een aantal toevallige en meer hedendaagse factoren mee zoals het urbanisatiemodel dat al dan niet werd opgelegd, de periode van de belangrijke stadsontwikkelingsprojecten, de sociale structuur waartoe de bouwheren behoorden, de voorbeeldrol van prestigieuze realisaties of het ontbreken daarvan en de al dan niet gemakkelijke beschikbaarheid van de nodige materialen. Anderzijds bepalen ook vernieling en afbraak het beeld dat wij ons thans over de verspreiding van dergelijke tegeldecoraties vormen, zeker in de kuststreek. In het licht daarvan is naast de historische evolutie zeker ook de recente stadsontwikkeling een belangrijke factor.

Het is in de eerste plaats duidelijk dat de verschillende urbanisatiemodellen, die de aanleg of verdere uitbouw van de diverse Belgische badplaatsen bepaalden, hierin een belangrijke rol hebben gespeeld (63). De plannen van aanleg van die gemeenten waarbij een meer landelijk uitzicht overweegt, stimuleerden duidelijk een meer 'pittoreske' architectuur met een sterk overwicht van de cottagewoning naar voorbeeld van de *Arts & Crafts Movement*. Aan dit model zijn tegeldecoraties wezensvreemd, wat men duidelijk kan vaststellen in het gebouwenbestand van bijvoorbeeld De Panne, Knokke en Westende. Daarentegen komen tegeldecoraties veel frequenter voor in die wijken waarin een meer stedelijke vorm van urbanisatie werd gevolgd. De lange straten in parallelstructuur, met telkens een groot aantal vrij uniform lijkende rijhuizen creëerde bij de bouwheren een grotere behoefte aan individualiseren van de woning, wat leidde tot het

▲ Bij de tegelpanelen wordt voor de thematiek vaak geput uit de omgevende natuur, in casu de zee. Hier tegelpanelen in de loggia van Rogierlaan 17 (foto O. Pauwels)

aanbrengen van meer opvallende decoratieve elementen binnen de straatwand. Voor de kustgemeenten is dit vandaag nog steeds zeer duidelijk af te lezen in Oostende en Blankenberge.

Ook de periodes waarin de stadsontwikkelingen zich voordeden, zijn van groot belang voor het al dan niet voorkomen van tegeldecoraties. Aangezien de toepassing van polychrome tegelversieringen voor buitengebruik zich door smaakevolutie, kost-

◀ Reclame-tegel uit de gevel van het samenstel aan de Van Maerlantstraat 86-92 (foto O. Pauwels)

prijs en technische belemmeringen pas vanaf 1895 doorzette, is dit een cruciaal aspect. Ook in steden als Brussel of Gent is duidelijk dat tegeldecoraties voornamelijk – en dan meestal massaal – voorkomen in buurten die tussen 1900 en de Eerste Wereldoorlog hun ontwikkeling kenden. Dit is ook af te lezen in Blankenberge, dat zich zeer geleidelijk transformeerde van een vissersstadje tot een badplaats, inclusief de uitbreiding met een wijk voor rijke badgasten vanaf de jaren 1890. De analyse van het bestaande tegelpatrimonium wijst overduidelijk op een grote populariteit tussen 1903 en 1914 (64).

Deze populariteit in precies deze periode is zeker niet toevallig. De beschikbare gegevens wijzen erop dat dit sterk samenhangt met een aantal op elkaar ingrijpende sociologische aspecten. Tegeldecoraties komen immers zowat overal in België doorgaans het eerst voor in meer prestigieuze realisaties die door gerenommeerde architecten voor de progressieve en beter gesitueerde burgers of overheden tot stand werden gebracht. In steden waar deze progressieve avant-garde uit de hogere burgerij gevolgd werd door een golf van inwijking vanuit de kleine burgerij, hebben deze realisaties als modellen tot massale navolging geleid. Een bewijs hiervoor is af te leiden uit het feit dat daar waar andere modellen overheersen, bijvoorbeeld in de kustgemeenten met een landelijk urbanisatiepatroon waar het cottage-model domineert (65), men een parallelle ontwikkeling kan vaststellen. Verder onderzoek naar de rol van bouwpromotoren en verkavelaars kan misschien onomstootbaar vaststellen dat de oriëntering van de inwijking vanuit heel het Belgische achterland naar een specifieke badplaats mede door deze modellen werd bepaald. Feit is dat vandaag nog verschillende vroege tegelrealisaties, aanwijsbaar zijn in Oostende, Wenduine en Blankenberge.

Ook de gemakkelijke beschikbaarheid van de nodige materialen en de aanwezigheid van de vak-kennis nodig voor het plaatsen van tegeldecoraties versterkte wellicht de verspreiding van dergelijke elementen (66). De goede ontsluiting van het kustgebied liet een vlotte aanvoer van het doorgaans toch vrij zware bouw materiaal toe. Dit geldt in het bijzonder ook voor Blankenberge waar de spoorverbinding met Brugge vanaf 1863 in gebruik was genomen. Daarnaast was in West-Vlaanderen ook van oudsher de kennis voor het plaatsen van tegels op de traditionele manier ruim beschikbaar, gezien deze streek tot in de 20ste eeuw zelf een belangrijk productiecentrum van tegels bleef.

Bij dit alles mag ten slotte niet uit het oog worden verloren dat het huidige gebouwenbestand aan de kust een sterk vertekend beeld geeft van de situatie rond de eeuwwisseling. Het gebouwde patrimonium is er namelijk door diverse oorzaken zeer ongelijk overgeleverd. De verwoestende effecten van beide wereldoorlogen lieten in Middelkerke of Oostende bijvoorbeeld veel ingrijpendere sporen na dan in De Panne of Blankenberge. Daarnaast is er de wisselende impact van de stadsontwikkeling na de Tweede Wereldoorlog. Terwijl een badplaats als Oostende veel vroeger en op grotere schaal grondige veranderingen onderging door de ingrijpende vernieuwing van het bestaande gebouwenbestand, gepaard aan de massale afbraak van panden, is dit voor Blankenberge duidelijk veel minder het geval. Ook vandaag bleven grote delen van de stad gespaard van grootschalige bouwprojecten zodat de charme van de belle époque hier nog is te proeven.

Een ruime bescherming van dit erfgoed als monument (voor een overzicht zie kadertekst *Bescherming van monumenten te Blankenberge van 1937 tot 2003*) draagt een belangrijke toeristische groeipotentiaaliteit in zich. Dit is althans af te leiden uit verschillende buitenlandse voorbeelden. Wij pleiten dan ook uitdrukkelijk voor de valorisatie van dit uitzonderlijk rijke patrimonium. Talloze voorbeelden uit het buitenland – Parijs, Londen, Glasgow, Dresden – tonen aan dat een grote concentratie aan tegelpanelen van hoge kwaliteit een enorme toeristische en commerciële troef kan zijn. Het is dan ook wenselijk de nog intact bewaarde ensembles, en zeker deze met een typologische relictwaarde, met alle nodige zorg te omringen en in situ te bewaren, ook die panelen die geen wettelijke bescherming genieten en deel uitmaken van het lokaal waardevolle erfgoed.

Het in het vooruitzicht gestelde Belle-Epoque-centrum dat door de stad Blankenberge tegen eind 2007 in drie nog aan te kopen en te restaureren authentieke panden in de Elisabethstraat zal worden ingericht, kan hiertoe een belangrijke bijdrage leveren. Dit Belle-Epoquecentrum zal immers in de eerste plaats dienen als vertrek- en aankomstpunt voor toeristische wandelingen, met als thema 'architectuur aan de kust'. Het is ook de bedoeling om er tentoonstellingen rond de typische kustarchitectuur te organiseren. Daarnaast zal het centrum ook fungeren als kenniscentrum voor eigenaars van waardevolle privé-panden, die meer informatie willen rond originele plannen, subsidie-mogelijkheden of restauratieproblemen. Tenslotte

wordt mogelijk ook het nog uit te bouwen Litoraal Netwerk voor Erfgoed, een samenwerkingsverband van de dienst cultuur van de provincie West-Vlaanderen en Westtoer, met medewerking van de stichting Vlaams Erfgoed en de afdeling Monumenten en Landschappen van het ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, in dit nieuwe centrum ondergebracht. Het is de bedoeling om via dit laatste erfgoedproject de musea, het bouwkundig en het maritiem erfgoed van de Belgische kust te valoriseren en toerisme en cultuur beter op elkaar af te stemmen.

Mario Baeck is hoofdbibliothecaris van de Katholieke Hogeschool Mechelen en specialist op het gebied van de Belgische industriële vloer- en wandtegels.

Pol Vanneste is historicus en erfgoedconsulent bij de Cel Monumenten en Landschappen van ROHM West-Vlaanderen.

EINDNOTEN

- (1) BAECK M. & VERBRUGGE B., *De Belgische art nouveau en art deco wandtegels 1880-1940*, Brussel, 1996, o.m. p. 118-121.
- (2) Voor Groot-Brittannië kan hier worden verwezen naar het groot-schalige onderzoek opgezet door de *Tiles and Architectural Ceramics Society* dat moet uitmonden in een veelomvattende 'Gazetteer'; voor Frankrijk kan gewezen worden op MAILLARD A., *La Céramique architecturale 1880-1930: Paris, Normandie, Beauvaisis*, Parijs, 1995 en GIRARD L., *Confidences sur céramique*, Parijs, 1999; voor Nederland en België zijn er buiten de algemene inventarissen nog geen specifiek-thematische publicaties voorhanden.
- (3) Zie toeristische gids *Belgique*, p. 256-260 in de Franse reeks *Guides pratiques Conty* (Parijs) van ca. 1912-1913.
- (4) Het oude dambordpatroon van Blankenberge wordt enerzijds begrensd door de noord-zuid gerichte Weststraat en anderzijds door de Hoogstraat en Onderwijsstraat, die aangelegd zijn op het tracé van de 11de-eeuwse *Westdijk* en *Oostdijk*.
- (5) BILE E., *Blankenberge. Een rijk verleden, een schone toekomst*, Blankenberge, 1971, p. 56. Dit getal is gebaseerd op de ingeschreven vreemdelingen.
- (6) Auguste Payen (Brussel, 1801 – Sint-Joost-ten-Noode, 1877).
- (7) Octave Van Rysselberghe (Minderhout, 1855 – Nice, 1927); Emile Joseph Helleman (Huy, 1853 – Elsene, 1926).
- (8) Toen in 1892 stemmen opgingen om de gespecialiseerde Parijse firma Appel een eerste reclamebiljet voor de kuststad Blankenberge te laten ontwerpen, maakte een zekere Picasse in de gemeenteraad nog de opmerking dat de stad zijn geld beter aan riolering zou besteden. Zie SCHEERLINCK K., *Affichekunst aan zee 1887-1970: een eeuw Belgische kustaffiches*, Brugge, 2003, p. 31-32.
- (9) BOTERBERGE R. (red.), *Blankenbergse havenwandeling*, Blankenberge, 1994.
- (10) BILE E., *Blankenberge. Een rijk verleden, een schone toekomst*, Blankenberge, 1971, p. 56 en DEVENT G., *Zee en duinen. Kusttoerisme in de 19de eeuw*, Brugge, 1991, p. 170.
- (11) BOTERBERGE R., *Blankenberge*, in GOBYN R. (red.), *Te kust en te kuur. Badplaatsen en kuuroorden in België 16de-20ste eeuw*, Brussel, 1987, p. 272.
- (12) BOTERBERGE R., *De Sint-Rochuskerk te Blankenberge*, Blankenberge, 1991, p. 26-27 en 32-38.
- (13) Id., p. 42.
- (14) Ook de naamgeving van diverse villa's verwijst er naar dit prinselijk paar.
- (15) Voor meer uitvoerige informatie over de ontwikkeling van de Belgische keramische vloer- en wandtegellindustrie zie: BAECK M. & VERBRUGGE B., *De Belgische art nouveau en art deco wandtegels 1880-1940*, Brussel, 1996. Voor meer informatie over de concurrerende cementtegellindustrie zie: BAECK M. en LEJON H., *De vloertegelfabriek Emmanuel Rottiers te Tiselt-Willebroek in de context van de Belgische cementtegellindustrie*, in *M&L*, jg. 17, nr. 6, 1998, p. 23-54.
- (16) In de Rogierlaan werden bij M.B. van 5 mei 2003 de nrs. 1-20, 22-25 beschermd als monument.
- (17) STADSARCHIEF BLANKENBERGE, Bouwaanvragen, nr. 27/1893.
- (18) Zie hiervoor onder meer *Le Japonisme*, Parijs, Editions de la Réunion des musées nationaux, 1988.
- (19) De Hemiksemtegels worden in hun bedrijfscatalogus vermeld als *bordure cloisonné 7808*.
- (20) Vergelijk bijvoorbeeld met de tegelpanelen van het Koninklijk Atheneum in Kapellen (Kapelsestraat nrs. 37-41) uit dezelfde periode. Deze grote villa in cottagestijl, nu Irishof genoemd, werd eveneens rond 1893 in opdracht van Frédéric Speth naar plannen van de architecten M. De Braey en J. De Boey gebouwd. Het grote rechthoekige hoofdgebouw op een arduinen sokkel, heeft aan de westzijde een breed overdekt terras en een aangebouwde zitbank voorzien van opvallende tegeltableaus die eveneens de invloed van het Japonisme verraden. Zie voor afbeeldingen van de panelen: BAECK M. & VERBRUGGE B., *De Belgische art nouveau en art deco wandtegels 1880-1940*, Brussel, 1996, p. 152-153 en *Emulation*, 1897, jrg. XXII, plaat 23 en 24.
- (21) STADSARCHIEF BLANKENBERGE, bouwaanvragen, nr. 17/1896. De architect van deze panden is de verder in Blankenberge onbekende N. Taburiaux-Maton uit Charleroi.
- (22) STADSARCHIEF BLANKENBERGE, bouwaanvragen, nr. 26/1893.
- (23) Het pand aan de De Smet de Naeyerlaan nr. 11/IJzerstraat is beschermd als monument bij M.B. van 2 mei 2003. Het bouwplan van dit pand werd niet teruggevonden. Wel kan aan de hand van de bouwstijl verondersteld worden dat het pand nog in de jaren 1890 gebouwd werd. Omdat het Westkwartier pas vanaf 1894 ontwikkeld werd, is de bouw ten vroegste in 1894 te plaat-

- sen.
- (24) In de Descampsstraat werden bij M.B. van 15 oktober 2003 de nrs. 8-34 beschermd als monument.
- (25) STADSARCHIEF BLANKENBERGE, Bouwaanvragen, nr. 34/1906.
- (26) Identieke bloemenslingers zijn immers ook terug te vinden in de herenwoning met loggia in de Rue A. Warocqué 70-72 in La Louvière. Cf. *150 ans de création et tradition faïencières. Boch-Kéramis, La Louvière 1841-1991*, La Louvière, 1991, foto p. 38.
- (27) Taferelen met een pauw zijn o.m. aan te treffen in de catalogi van de firma's Helman, Boch frères en Majoliques de Hasselt.
- (28) Met name *modelnummer 152* voor het centrale motief, *modelnummer 15* voor de smalle boordsteentjes en *modelnummer 50* voor de brede randtegels volgens standaardaanbod uit de catalogus van 1905.
- (29) STADSARCHIEF BLANKENBERGE, Bouwaanvragen, nr. 44/1906.
- (30) STADSARCHIEF BLANKENBERGE, Bouwaanvragen, nr. 36/1913.
- (31) Met name in de collectie van het Museum Stellingwerff (Hasselt), inventarisnummer 88.230. Het ontwerp vertoont sterke verwantschap met een portretfoto door fotograaf Constant Regoudt uit 1911 van visser Leopold Vermeersch die in het zogenaamde 'pekstraatje' woonde (met dank aan mevrouw Alberta van Asbroeck die ons op deze foto attendeerde). Een gelijkaardig paneelontwerp duidelijk teruggaand op dezelfde figuur is overigens ook terug te vinden in een verkoopscatalogus van Helman.
- (32) STADSARCHIEF BLANKENBERGE, Bouwaanvragen, nr. 42/1906.
- (33) Op de hoek van de J. Troozlaan en de Descampsstraat werden bij M.B. van 5 september 2003 volgende panden beschermd als monument: J. de Troozlaan nrs. 28-38, Descampsstraat nr. 31.
- (34) Totnogtoe werden geen bouwaanvragen van dit samenstel teruggevonden. De benamingen *Dean* en *Den Teut* zijn wellicht recent.
- (35) Totnogtoe werden geen bouwaanvragen van dit samenstel teruggevonden.
- (36) STADSARCHIEF BLANKENBERGE, Bouwaanvragen, nr. 30/1906. Beschermd als monument bij M.B. van 2 mei 2003. Naar verluidt gebouwd als (vakantie)woning voor een lijfarts van koning Albert I. Dit kan echter niet bevestigd worden vanuit de bestaande literatuur.
- (37) De bouwvraag van dit pand is ons niet bekend. De bloemenfries – over vier tegels uitgewerkt – is rechtstreeks ontleend aan *disposition 17, lotus et papillons, serie b planche 7* van *Sarreguemines*. Het ontwerp van de tegelfries bovenaan bevindt zich in de collectie van het *Museum Stellingwerff* (Hasselt), inventarisnummer 88.217. Het werd oorspronkelijk getekend voor de Villa Spreutels in Nieuwpoort-Bad.
- (38) STADSARCHIEF BLANKENBERGE, Bouwaanvragen, nr. 41/1908. Beschermd als monument bij M.B. van 2 mei 2003.
- (39) BAECK M. en VERBRUGGE B., *De Belgische art nouveau en art deco wandtegels 1880-1940*, Brussel, 1996, p. 189.
- (40) Beschermd als monument bij M.B. van 2 mei 2003.
- (41) STADSARCHIEF BLANKENBERGE, Bouwaanvragen, nr. 106/1924.
- (42) STADSARCHIEF BLANKENBERGE, Bouwaanvragen, nr. 7/1910. Het pand is beschermd als monument bij M.B. van 2 mei 2003.
- (43) STADSARCHIEF BLANKENBERGE, Bouwaanvragen, nr. 43/1907.
- (44) STADSARCHIEF BLANKENBERGE, Bouwaanvragen, nr. 106/1932.
- (45) Het zou hier gaan om een portret van de visser Sissen (De) Mey. Met dank aan mevrouw Alberta Van Asbroeck.
- (46) Beschermd als monument bij M.B. van 2 mei 2003.
- (47) Totnogtoe is er ons geen bouwplan van dit pand bekend. De datering is af te leiden uit de aanwezige jaarsteen.
- (48) De kaart bevindt zich in het bezit van de familie Dejonghe.
- (49) Totnogtoe is er ons geen bouwplan van dit pand bekend. Beschermd als monument bij M.B. van 2 mei 2003.
- (50) STADSARCHIEF BLANKENBERGE, Bouwaanvragen, nr. 8/1910. Beschermd als monument bij M.B. van 2 mei 2003.
- (51) De bouwvraag van dit pand is ons niet bekend. Beschermd als monument bij M.B. van 2 mei 2003.
- (52) STADSARCHIEF BLANKENBERGE, Bouwaanvragen, nr. 29/1903. Beschermd als monument bij M.B. van 2 mei 2003.
- (53) STADSARCHIEF BLANKENBERGE, Bouwaanvragen, nr. 53/1906. Beschermd als monument bij M.B. van 02.05.2003.
- (54) STADSARCHIEF BLANKENBERGE, Bouwaanvragen, nr. 109/1937, nr. 131/1937.
- (55) De bouwvraag van dit pand is ons niet bekend. Beschermd als monument bij M.B. van 2 mei 2003.
- (56) Id.
- (57) De bouwvragen van deze panden zijn ons niet bekend.
- (58) STADSARCHIEF BLANKENBERGE, Bouwaanvragen, nr. 24/1913 (nr. 10), nr. 26/1913 (nr. 8). Beschermd als monument bij M.B. van 2 mei 2003.
- (59) Met name model Iris, nr. 147 uit de verkoopscatalogus.
- (60) Er is geen bouwplan bekend. Daardoor is geen exacte datering mogelijk.
- (61) STADSARCHIEF BLANKENBERGE, Bouwaanvragen, nr. 19/1904. Beschermd als monument bij M.B. van 2 mei 2003.
- (62) STADSARCHIEF BLANKENBERGE, Bouwaanvragen, nr. 28/1905. Beschermd als monument bij M.B. van 2 mei 2003.
- (63) Zie hiervoor o.m. Van Aerschot-Van Haeverbeeck S., *Ontstaan en ontwikkeling van de badplaatsen. De onvermijdelijke spanning tussen duinen en bebouwing in Tussen land en zee. Het duinengebied van Nieuwpoort tot De Panne*, Tiel, 1992, p. 110-157.
- (64) BAECK M., *Keramiek in de Blankenbergse art-nouveau-architectuur*, lezing ter gelegenheid van de opening van de tentoonstelling *Art nouveau te Blankenberghe*, Oud Stadhuis, Blankenberghe 15 juni 2001.
- (65) Zie o.m. OGATA A. F., *Art Nouveau and the social vision of modern living: Belgian artists in a European context*, Cambridge, 2001, hoofdstuk 5. *The Art Nouveau seaside resort*, p. 147-168.
- (66) Tot op heden werden door mevrouw Alberta Van Asbroeck volgende tegelhandelaars in Blankenberghe teruggevonden:

Voor de periode 1890-1915:

– *Désiré Paresys, Porte Maréchal, St. André-les-Bruges*, met vanaf 1906 ook een bijhuis in de Van Maerlantstraat te Blankenberge. Paresys was verdeler van 'Helman' en de 'Grandes Briqueteries de Giessen'. Ook de aannemer Emile Cattoor werkte samen met Helman.

– *De Loof-Cuelenaere, Bruges-Bassin*, verdeler van de *Céramiques de Hasselt* zoals af te leiden valt uit een reclametegel in de Van Maerlantstraat.

– *Pierre Vandewalle, Rue Conscience 48, Blankenberge* verdeler van de *Produits Céramiques Hemixem* zoals af te leiden valt uit de reclametegel in de IJzerstraat nr. 5.

Voor het interbellum:

– *De Loof-Cuelenaere, Bruges-Bassin*, cf. reclametegel op de Zuidlaan.

– *E. Larsen, Carrelages Blankenberge* cf. reclametegel IJzerstraat nr. 19.

– *Edm. Vandercruysse*, bouwmaterialen, Evendijkkoost, Blankenberge.

- (67) Vriendenkring Gidsen Blankenberge, *Art nouveau-wandeling door Blankenberge. Architectuur, wandtegels, smeedwerk en glasramen, Blankenberge*, maart 2004 (recentste uitgave), ongepag. Naast de Nederlandse versie is deze wandelgids ondertussen vertaald en in het Frans, Duits en Engels beschikbaar. De videofilm kreeg de titel *Art Nouveau wandeling in Blankenberge* mee.

- (68) Zie: VAN ASBROECK A., *Op de valreep: Blankenbergse Art-Nouveauwandtegels*, in *Niet-beschermd waardevol erfgoed. Verslagboek negende VCM-ontmoetingsdag Brugge zaterdag 23 maart 2002*, Antwerpen, z.j., p. 29-31.

- (69) Zie voor dit onderdeel onder andere: *Industries Céramiques, Monographies Industrielles groupe IV*, Brussel, 1907; VAN DER KLOES J.A., *Onze Bouwmaterialen II: Kunststeen*, ca. 1910/2; LEFEVRE L., *Architectural pottery*, London, 1900 (1ste uitgave in het Frans) en WEISSMAN A.W., *De gebakken steen*, Amsterdam, 1905.

Voor verdere toelichting bij de diverse hier gehanteerde keramische begrippen zie de 'Verklarende woordenlijst' in BAECK M. en VERBRUGGE B., *De Belgische art nouveau en art deco wandtegels 1880-1940*, Brussel, 1996, p. 211-219.

- (70) Voor een korte maar uitstekende beschrijving van de professionele afname van dergelijke panelen zie: VAN SABBEN C., *Het afnemen van tegels*, in *Vormen uit vuur. Mededelingenblad Nederlandse vereniging van vrienden van ceramiek en glas*, 1996/3, nr. 159, p. 3-6.

- (71) Jarenlange ervaring in Nederland resulteerde in het behoud en herstel van vele unieke betegelingen die in eerste instantie als verloren werden beschouwd. Het bedrijf was ondertussen buiten Blankenberge ook op enkele plaatsen in Vlaanderen actief. Zo werd door hen op vraag van een privé-eigenaar in de tweede helft van 2001 in Mechelen Nekkerspoel een licht beschadigd paneel van ca. 0,75 x 2,85 m uit de koeltoog van een stopgezette slagerij schadevrij uitgezaagd en daarna perfect schoongemaakt, geresoureerd en op verplaatsbare panelen gemonteerd.

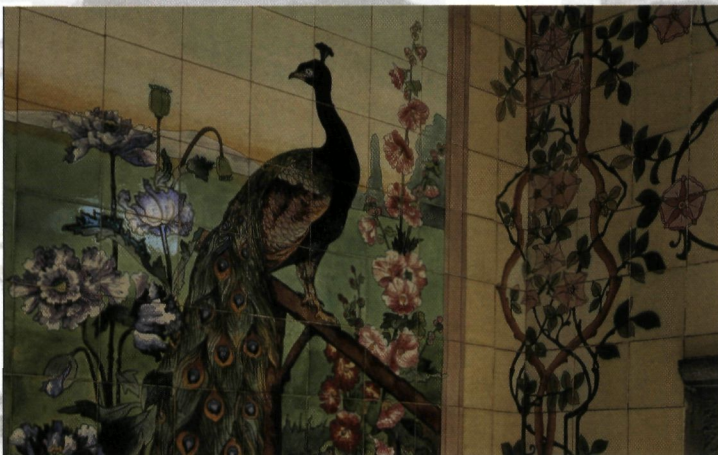
- (72) STADSARCHIEF BLANKENBERGE, Bouwaanvragen, nr. 56/

1905. Het fronton werd door de firma Gilliot uit Hemiksem op de markt gebracht als *model nr 339 G* in de maat 1.18 m x 0.60 m met in 1914 een kostprijs van 44,50 frank.

- (73) Het schadevrij verwijderen van tegels en bouwkeramiek wordt uitgevoerd met diamantzaagmachines, welke speciaal voor dit doel geconstrueerd zijn. De zaagmethode zelf bestaat uit het doorzagen van de zetspecie achter de tegels. Daarbij wordt in horizontale of verticale rijen gezaagd. De bediening en de sturing van de machines gebeurt manueel en vraagt zowel ervaring, geduld als gevoel. De samenstelling van de zetmortel, het formaat van de tegels en de bereikbaarheid van de betegeling, bepalen in de praktijk het zaagtempo. Het maken van ingangen voor de diamantzaagmachines vraagt veel tijd en een gedegen voorbereiding. Om ongewenst afvallen van tegels te voorkomen, wordt het tegelvlak vooraf ook zowel verticaal als horizontaal afgeplakt. Nadat de specie tussen tegel en muur is doorgezaagd, kunnen de tegels door de ontstane vrije ruimte, naar achteren worden geklapt zodat afsplintering op de tegelranden vermeden wordt. Na het verwijderen van de tegels in situ, volgt het schoonzagen van de verwijderde tegels in de werkplaats. Schoonzagen impliceert het verwijderen van restanten zetspecie en voegspecie. De mate van schoonzagen wordt door de herbestemming van tegels of bouwkeramiek bepaald. Bij het herplaatsen van tegels is het niet altijd noodzakelijk om alle resterende zetmortel te verwijderen.

De hierboven beschreven methode is inmiddels in vele situaties toegepast, en heeft ervoor gezorgd dat vele waardevolle betegelingen behouden bleven.

Het werk werd uitgevoerd door het bouw- en adviesbureau HN project, dat onder leiding van Henk Nijenhuis en in samenwerking met Van Sabben Old Ceramic Works oplossingen voorstelt rond het volledige proces van conserveren, herstellen, en met behulp van speciale diamantzaagtechnieken schadevrij verwijderen of herplaatsen van vloer-, wand- en gevelbetegelingen.

Albert Cortvriendt's house annex studio

Guido J. Bral

Following an education at the Royal Academy of Fine Arts in Brussels, the architect Léon Sneyers (°1877), together with Paul Hamesse, was employed by Paul Hankar, one of the figure heads of art nouveau. The bureau designed a large number of studios for wealthy artists. When in 1900 Léon Sneyers set up as an independent architect, he would pursue this theme, building a house with studio for the rather unknown painter Albert Louis Cortvriendt (1875-1920) in the Brussels Nancy street.

The young architect's first personal project was a manifesto of his vision on architecture and interior decoration. Japanizing elements, very prominent in Hankar's oeuvre, are mixed with influences of the Wiener sezeccion, the Arts and Crafts movement, the work of Charles Rennie Mackintosh and the Nancy School, resulting in a very personal, highly geometrical, personal version of art nouveau. Following the death of Albert Cortvriendt, the gradual modification into a rental property and the deterioration of the neighbourhood, left the original creation in a deplorable state. In 1989 the OCMW (public centre for social welfare) acquired the spacious building in order to create social housing. Eventually in 2002-2003 it was thoroughly restored in its original state by the Brussels bureau B.O.A. A sound preliminary research made partial repairs possible of the original decoration – cabinetwork, sgraffito and leaded windows included – as well as the integration of modern, functional elements, like a bathroom-cell on the mezzanine of the former atelier.

The use of polychrome building ceramics in the coastal town Blankenberge 1890-1925

Mario Baeck and Pol Vanneste

In Flanders the façades of a limited but valuable number of buildings from between 1880 and 1940 is decorated with different kinds of polychrome tiles. Numerous examples can be found in practically every context : in Flanders as well as in Brussels and the Walloon provinces (with negligible regional differences), in urban as well as rural regions, in civil and religious architecture, public as well as private projects, for mere decorative or rather commercial use. Also at the Belgian coast numerous typologically interesting examples have been preserved in almost every seaside town. There are however important differences between the several coastal towns. In Blankenberge the number, scale as well as the overall quality of the many items is remarkable, and not only in a Belgian context. Looking for comparable tile decorations in British, French or Dutch coastal towns, will soon lead to the conclusion that Blankenberge has an exceptionally rich tile heritage. Research as to the causes of this abundance seemed appropriate. We will therefore take a closer look at the urban development. Subsequently we will briefly sketch the revival of the Belgian building ceramic industry around 1890. A third part presents the analysis of Blankenberge's main ceramics building projects. Finally winding up with a number of conclusions, and at the same time focusing on the local architects responsible for this heritage.

**"CEPRO", DE NIEUWE NAAM
VOOR EEN HISTORISCHE
TRADITIE.**

*Gebruiksklare pleistermortels
op basis van zuivere,
natuurlijk hydraulische kalk.*

Kasteel te Wannegem - Lede

*Traditionele kaleimortel
"Cepromill" op basis van
zuivere, natuurlijk
hydraulische kalk.*

Verrebeekmolen te Brakel

*Kalkverf "Fresco" op basis van
geselecteerde vette luchtkalk en
inerte pigmenten.*

Bijgebouwen, Klein Seminarie te Sint-Niklaas

*Voeg- en metselmortels, basispleisters, afwerkpleisters,
zoutbestendige, vochtregulerende en isolerende pleistersystemen.
Traditionele afwerkingen: Marmorino, Arriccio, Silicato,
Silicaatverf...*

P.E.C. INTERNATIONAL nv

Voor informatie over onze Cepro producten
of projectadvies, neem vrijblijvend contact op: **Tel.: 03/776.84.39**

**Loof de Heer...
De vloerverrijzenis bestaat.**

Een oude natuursteen- of terracottavloer
en een versleten parket zijn niet verloren.
Solar nv renoveert vloeren en parket
zonder breken. Het resultaat is vaak beter
dan nieuw en toch blijven de kosten be-
perkt tot een fractie hiervan.

Solar nv beschikt over het
gespecialiseerde vakmanschap en
hoogstaande technologie om uw vloer
opnieuw in haar oorspronkelijke staat te
brengen of te reanimeren met behoud van
het historisch aspect.

Natuursteen-, terracotta- en parketvloeren...

mat geworden, beschadigd, loopsproten, ...

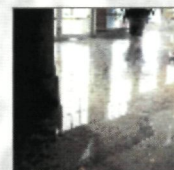
Wij brengen het verleden met glans terug !!

BEL nu 03-766.11.66

Solar
n.v.

Steengoed in gebouwenzorg

slijpen - schuren - herpolijsten - kristalliseren - restaureren
van natuursteen-, terracotta- en parketvloeren - wanden - trappen

E3-Laan 49 - 9800 Deinze - Tel 09/386 07 63
www.pnijs.be - p.nijs.nv@pandora.be

Specialiteit: Beschermd monumenten

Dakwerken G. BOSCH
b.v.b.a.

Algemene Dak- & Restauratiewerken

Aartrijkestraat 109 - 8820 Torhout
Tel. 050-21 10 85 - Fax 050-22 06 17
GSM: 0485-02 00 50

E-mail: geert@bvbabosch.be
Site: www.bvbabosch.be

Erkende aannemers
onder nr. 24040
Reg. nr. 051511

Erkenning: Klasse 2 Ondercategorieën: D8 - D12 - D16 - D22 - D24

cvba **PROFIEL**

Restauratie en Monumentenzorg

Schilderijen en beelden (wel en niet polychroom)
Muurschilderingen en stuc, Papier
Meubilair (wel en niet polychroom), Leder

TEL.: 09 372 63 03
FAX : 09 372 93 59

**OOSTVELDKOUTER 32
9920 LOVENDEGEM**

E-mail: info@rmp.be
GSM: 0475 82 56 26